

891.99

Ա-ՅԻ

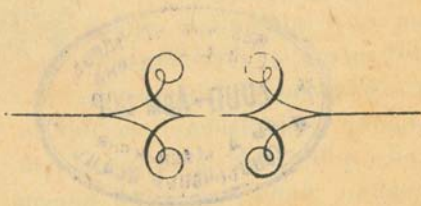
Ա Ս Ր Պ Ե Տ

Շ Խ Ն Ո Ց

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

ՍԱԶԻ ԳԻՒՂԱՅԻՆԵՐԻ ԿԵԱՆԳԻՑ

(ՏԱՃԿԱՀԱՅԵՐԻ)

ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆ.

Տ Պ Ա Ր Ա Ն Ե Ղ Բ. Յ. Ե Լ Ս. Ա Ի Ա Գ Ե Ա Ն Ն Ե Ր Ի.

1898.

Дозволено Цензурою. С.-Петербургъ, 24 Юля 1898 года.

58111-67 2

Շ Խ Ն Ո Ց

— 1 —

արիւի սկզբներում, դեռ ձիւնը
Թանձր շերտերով բռնած էր սա-
րերն ու ձորերը, դեռ քամին փչում
էր ցրտաշունչ սուլումներով սրսը-
փացնում երկրագործին: Թէեւ ծիծա-
ռներն ու արագիլները վերադարձել էին
հարաւից, բայց բների մէջ դեռ չէին տա-
քացել: Թէեւ դաշտերի երեսից անհետա-
ցել էր սպիտակ սաւանը, բայց խրամատներում ձիւ-
նից կազմուած սառոյցները ճգնում էին դիմադրել
արեւի ոչ շատ տաք ճառագայթներին: Արդէն վաղ
սպառել էր գիւղացու անասունների պարէնը եւ նա
քշում էր լղար ու թոյլ անասուններին այս ու այն
կողմը, ձիւնի տակ չորցած, փթած եւ փափկած նա-
խորդ տարուայ խոտի մնացորդներով սովալուկ ստա-

մոքսներին յագեցում տալու եւ մի կերպ կեանքը հինգ տասն օրով եւս քաշ տալու, մինչեւ նորածիլ բոյսիւրի գետնի երեսից քիչ բարձրանալը: Մարդ ու անասուն բոլոր ձիգերով դիմադրել էին վեց եօթն ամիս մահաբեր ձմռան եւ հասնել յուսատու գարնան, բայց այնպէս ուժասպառ էին եղել, որ յուսահատեցնում էր նանց *պստաւի չորս հիւնգ օրւայ* սառնաշունչ հովերը: Բայց եւ այնպէս կեանքն այնպէս քաղցր էր, այնքան սիրելի ու գրաւիչ, որ կսկծացնելով մկաններն ու ոսկորները, ջղերն ու կաշիները, դիտողին քստմնեցնելով, տքնում էին մի կերպ հիւսացնել մահը եւ դիմադրելով նրան մտնել յուսաբեր գարուն:

Գիւղի մէջ՝ Շխնոցում առաւօտ վաղ կեանքն եռում էր: Արդէն գոմերն ու ախոռները դատարկել, արծելու էին տարել անասուններին: Միայն նորածին հորթերին եւ գեադակներին արելի ճառագայթների տակ *սիփարևերում* էին տեղաւորել եւ նրանց տէրերը լափով, խաշած թէփով աշխատում էին դրանց կերակրել: Ամեն երկրագործ իւր գուծանն ու արօրն էր կարգի բերում եւ երկրագործական գործինքները դուրս հանած պակաս պուտ էին լրացնում, որպէս զի գետինը քիչ ցամքելու պէս դաշտը դուրս գան, վար ու ցանքն սկսին: Պառաւներն էլ իրենց քուղան ու կովկիթը, խաբի *չաքաշան* ու խնոցին, փարջն ու բղուղը, քեաղանն ու տաշտը լւանում, սրբում, մաքրում, արելի տակ էին դնում, որպէս զի կենսատու արեւը վերջ տայ մեռելութեան եւ կեանք տայ գործելու այդ բոլոր գործիքներին, որոնցով պատրաստւելու էր ռանչպառի ամբողջ տարեկան ապրուստը եւ սրա ձեռքով աշխարհի ուտեստը:

Վարդեւան աղբարը ուրագն ու սղոցը ձեռքին առաւօտ վաղ դուրս էր եկել եւ արօրի պարագաները դուրս բերելով բաց օդում, միայն երկու կողմից քամուց պաշտպանուած դրան առաջ, արեւի անջերուցիչ ճառագայթների տակ տաշտշում էր սեպեր եւ ուրիշ գործիքներ ու պատրաստուում ցանքսի գնալու: Արօրը ամբողջապէս գլգլել էր, մի կողմը կարկատելիս, միւս կողմը քայաքլում էր: Հերիք չէր Վարդեւանի մտատանջութիւնը իւր փչացած արօրի մասին, կինը՝ Գարանը երկու երեք տաշտ էր բերել որպէս զի կարկատել տայ ջուրը դնէ, որ մի կերպ ամրանայ եւ փռելիք կաթը չը սուզւի: Վարդեւանը վրդովւած շարժում էր գլուխը, ծրմռում էր դիմագծերը եւ ինքն իրեն խօսողի նման գլխով, ուսերով եւ թեւերով անդադար շարժումներ էր կատարում:

—Վարդեւան, ք'ա, ախար թէզ արա, առաջ մէկ այս տաշտերս կարգի դիր, որ տանեմ ջուրը դնեմ, ես գործ ունիմ, պիտի մաջուն շինեմ, որ կտրած բղուղը ծեփեմ: Դեռ հէլա խոստացել եմ Մելքոնիս, որ չուխան կարկատեմ, գիշերը մալը տանում է արածելու, ցրտին զնգզնգում է: Բաղդերիցս անձրեւներն էլ չեն կանգնում, թէ ցերէկը մի երկու ժամ արեւի երեսն ենք տեսնում, թոնը գիշերը մինչեւ լոյս շաղ է գալիս: Մէկ թո՛ղ արօրդ, այդ շտափօք չէ, երկու գամ զարկ տաշտերիս:

—Զահլա տարար, գիտես թէ քու տաշտերն են տունը պահելու:

—Տաշտերս էլ իրենց տեղն ունին, կաթդ, մածունդ, իւղդ, պանիրդ կարգի պիտի դրւի. խօ՛ առանց կերակրի չէ՛նք կարող ապրիլ: Մենք էլ մեր ոյժի չափ . . .

— Լա՛ւ, գլուխս մի՛ դանկ անիւ, կը շինեմ. . : Չորս կովը ու տասներկու ոչխարդ ձմեռս իմ եզների կերածից չորս անգամաւել կերան, դրանց տւած օգուտն ինչ է. . : Թէ ես եօնջաս ու հէրթս ծախէի եւ դրա գնով պանիր ու իւղ գնէի, բոլ բոլ մեզ օգտելուց ջոկ, մի բան էլ փողից ետ կը բցէի. . :

— Լա՛ւ լա՛ւ, շատ վրայ մի՛ կախել, եօնջիդ ու հէրթիդ գինը տւելեմ, չորս լիտր եղ ծախեցիր, տասներկու լիտր էլ պանիր, էլ ի՞նչ պիտի լինի:

— Ծախեցիր, . . . Ծախեցի չէ՞, փողերն էլ գրապանս, քսակս դրի ու պահեցի. . .

— Ինձ ի՞նչ թէ՛ ինչ արիր, ես որ քեզ տւի, ես որ քեզ յանձնեցի, տնտեսեցի իմ աշխատութիւնով դեռ տնեցւոց բոլորիդ գուլպացուն, չուխացուն այդ ոչխարի բրդից ելաւ, երկու ջէջիմ գործեցի եւ դեռ աղջկանդ բաժինքի անկողնի բուրդը մատակարարեցի, էլ ի՞նչ պիտի լինի:

— Եղը Մեղրենց ուղարկեցի մեր պարտքի տօկոս շահի տեղ, իսկ պանիրը, այն էլ անքաշ պանիրը զափ-թիէի բին-բաշին կերաւ միւղէիի (պրօկուրօր) հետ Կարծես թէ մենք ստեղծւել ենք մի միայն այդ քաղքցւոց ստրկի պէս ծառակու համար: Արզերում չեղաւ այս քաղաքը, արզուում (այր-արեւիչ) մեզ համար: Էս քաղքցիների ճանկում մինչեւ ե՛րբ պիտի մենք տապկւինք. . .

— Բարո՛վ, Վարդեւան աղբար, ասաց ու ձիից վար իջաւ մի ճանապարհորդ, որն ինչպէս երեւում էր, քաղաքից էր գալիս:

Վարդեւանը նրան նկատելու պէս, սիրտը տակն ու վրայ եղաւ, մորմոքաց, բայց կրքերը զսպելով կան-

չեց իւր որդուն, որը գոմի բլած պատն էր կարկա-
տում:

—Մելքո՛ն, Մելքո՛ն, շտապի՛ր, Կարապետ աղաի
ծին ներս քաշէ: . .

Մինչ այդ Գարանը հիւրի ձիու սանձն առած
կանգնել էր դրանը եւ սպասում ամուսնի կարգադ-
րուածեան: Երբ լսեց Մելքոնին եղած հրամանը, առանց
սպասելու ձին ներս քաշեց: Մելքոնն էլ նրա ետեւից
եկաւ եւ Վարդեւանը ուրագը վար դնելով, ձեռքե-
րով նշան տալով ասաց:

—Աղա ջան, հրամայեցէք, ներս հրամայեցէք եւ բո-
ւոր ներս քաշւեցան հիւրասենեակ: Սենեակը բաւա-
կան ընդարձակ էր, թէեւ առաստաղը շատ բարձր
էր եւ լոյսը նւազ, բայց մաքրուածամբ կարող էր
օրինակելի լինել քաղաքացի արհեստաւորների տնե-
լին: Փռւածքը, բարձերը եւ սարքը թէեւ չթից էին,
բայց իրենց նուրբ գոյները պահւած եւ մաքրուածամբ
ծփծփում էին: Երեւում էր, որ տան տէրը թէեւ աղ-
քատ, բայց սաստիկ մաքրասէր եւ հիւրասէր էր: Տան-
տիկինը բաւական չը համարելով իւր տնական սո-
փորական կահաւորութիւնը պատւաւոր հիւրին, ան-
միջապէս ծալքի լայն փեղկը բացեց եւ մի մաքուր
երեսով թանձր մինդար իջեցրեց հիւրի տակը փռելու:

Կարապետ աղան իսկոյն աւելորդ շորերը հանեց
եւ լացւելու ջուր ուզեց: Մարգարիտը՝ Վարդեւան
աղբօր աղջիկը լացարանը, ջրկիջը եւ մաքուր սպի-
տակ սրբիջը ուսերին մօտեցաւ Կարապետ աղաին,
լացւելու ջուր տալու: Հասած էր Մարգարիտը
կարմրած խնձորի նման, սպիտակ ձեռքերն ու մորթը
էր կարելի գանազանել հագնւած սպիտակագոյն չիթ

դարիայից: Բազմահիւս մազերը, որ շարքով սփռւած էր Թիկունքի վրայ, փայլում էին սեւ սաթի նման: Խոշոր աչքերը ցոլում էին եւ բոցեր արձակում շուրջը, իսկ այտերը մայիսի վարդից է՛լ վարդագոյն եւ է՛լ հրապուրիչ: Կարապետ աղան աչքերը չռած գայլի նման անմեղ օրիորդի դէմքին, լւացում եւ բորբոքւում էր, երբեմն երբեմն էլ հառաչում:

Գարանը տուն էր գնացել, որ հաւ մորթէ ու տապակէ, իսկ Մելքոնը ձիուն իրենց եօնչաի մնացորդ կապոցը տալուց յիտոյ եկել է՞ր հիւրասենեակ եւ դրան մօտ կանգնաց սպասում էր հօրը նոր հրամանին: Վարդեւանը հեռուն նստած դիտում էր, Թէ ինչ պէ՛ս տատանւելով եւ կրկնակի սապոնւելով էր լւացւում վաշխառու աղան, հայեացքով կուլ տալ ցանկանալով նրա հրեշտակատիպ աղջկան:

Երբ լացւեցաւ աղան, Մարգարիտը արիւն քրտինք մտած նրա դաժան հայեացքի եւ կիզիչ շնչւածքի ազդեցութեան տակ տւեց երեսփիչն հեռացաւ բակում երեսի քրտինքը եւ սրտի բաբախումները դադարեցնելու տենջով, որտեղից դարձեալ պարտաւորւեցաւ կրկնակի ներս մտնել, աղաի ինչ ինչ ծառայութիւնները կատարելու համար: Բայց եւ այնպէս այս բոլորը պարտաւորւած էր տանել ու տոկալ վարդեւան աղբարը, քանի որ աղաին պարտք ունէր եւ պարտքի, մուրհակի վճարման ժամանակն էլ անցել էր:

Գեռ այդ հերիք չէ, Գարանը իր վերջին վարեկն ել մթնոց, պուտկի որքում մնացած իւղով տապակեց եւ շտապեց հիւրասիրել աղաին: Կարապետ աղան այդ նախաճաշը վերջացնելուց յետոյ, վրան մի պնակ մածուն, մի անքաշ պանիր եւ մի քանի խաշած ձու եւս վայելելով սեղանից ետ քաշւեցաւ, կլը-

կին լւացւելու ջուր պահանջելով: Ի՞նչ պիտի անէր Մարգարիտը, հոգին դուրս գար, պարտաւոր էր ծառայել *Աստու հիւրի*, մանաւանդ որ այդ հիւրը իրենց աղան էր, նրան մեծաքանակ պարտք ունէին եւ դեռ աւելին՝ վախենում էին, որ նա գանկատ տայ եւ կրակ գցէ Վարդեւանի տունը: Պարտքը, մուրհակով պարտքը սոսկալի բան էր, իսկ տոկոսիքը ու՛հ, մկից, խոզից աւելի կատաղութեամբ էին ասում. . . : Երբ փորը կշտացուց ու թէկն տւեց Կարապետ աղան, գլուխը բարձին կրթնելով, սիգարէթը ձխելով ասաց:

— Գիտե՞ս, ինչի եմ եկել, Վարդեւան աղբար, դու մեզի չես փնտրում, չես երեւում, ես եկայ. . .

— Ի՞նչ, ձմեռը, բուքն ու բորանը երբ հեռացաւ. . . որ մենք կարողանայինք քաղաք գալ, գործ անել. . .

— Ես չգիտեմ, մենակ դու խոստացար, որ գոմէշներդ կը բերես Ջատկից յետոյ կը ծախես ու մեր հաշիւները. . .

— Այո՛, ես էլ էի մտածում, ես էլ վճռել էի, բայց գոմէշներ Աստուած առաւ ձեռքիցս. . .

— Ինչպէ՞ս թէ.

— Երկուսն էլ ստակեցան. . . Ձմեռս մեր մալի կերը շատ նւազ էր, ցուրտն էլ դեռ այսօր շարունակում է. . . : Աստուած ե՞րբ է խեղճի երեսին աշել, որ մեզ աշէ: Ես որոշել էի, մտադրել էի պարտքից ազատիլ, բայց Աստուած որ չը կամենայ, ես ի՞նչ կարող եմ անել. . . :

Այդ չեղաւ, մեր հաշիւը ետ գցել չի լինիլ. . . դու խօ՞ ճանաչում ես մեծ եղբօրս՝ Գէորգ աղաին, նա չի համբերիլ, մէկ էլ տեսար մէմուրն եկաւ տունդ, դուռդ գրելու: Գործիդ աշէ, գնա քաղաք իրեն տես, կարգի բեր հաշիւդ, թէ ո՛չ, դու գիտես, յետոյ կը զոջաս:

Վարդեւանը հնար չ'ունէր, Գէորգ աղաի հրաւէ-
 րը լսելու եւ Արզրում գնալու: Յանքի գործի ժամա-
 նակ էր, այդ օրերի աշխատութեան արդիւնքով պի-
 տի կերակրէր իւր ընտանիքը, պիտի պարտքերը, հար-
 կերը տար եւ կարգի բերէր անտեսութիւնը: Դժւար
 էր, անտանելի մշակի դրութիւնը, փոյի' կանխիկ դը-
 րամի պակասութիւնը սպաննում թողնում էր: Դեռ
 լաւ էր, որ Վարդեւանի մեծ որդին՝ Գեղեւոնը Ղար-
 սում հիւսնութիւն էր անում եւ տարեկան եօթը-ու-
 թը ոսկի էր ճամբում ծնողներին, որով վճարում էին
 պետական հարկերը, ապա թէ ոչ սովամահ կը կոտոր-
 ւէր Վարդեւանի ընտանիքը եւ հարկահանը վաղուց
 կը ծախեր նրա անասուններն, արտերն ու տունը, ի-
 րեն էլ երկար ժամանակ բանտերի խորշերում փտեց-
 նելով:

Սոսկալի էր Վարդեւանի վիճակը. ճշմարիտ է,
 որ նա բանտում չէր. սոված ու մերկ էլ չէր, ընտա-
 նիքն էլ ուրիշների դուները մուրալու աստիճանին չէր
 հասել, բայց առանց հառաչելու, առանց մորմոքալու
 ո՛չ հաց կարողանում էր ուտել եւ ո՛չ քնել անվրդով
 ու հանգստացնել տանջած մարմինը: Ամբողջ տարին
 ցանում էր, գութնում էր, քաղում էր, կախում, վա՛

զում էր, ձգւում, բայց եւ այնպէս էլի կիսակուշտ, էլի կիսամերկ, էլի կարիքի մէջ խեղդւած, էլի պարպատէրերի ճանկում: Գեղեւոնը նշանւած էր: Երեք տարի էր, սպասում էին խնամիները, որ կը գնայ Վարդեանը հարսին տանելու, բայց տարոց տարի հարսանիքը ետ էր ընկնում, մինչեւ իսկ Գեղեւոնը չէր կարողանում Ղարսից վերադառնալ: Աշխատանքը այնչափ քիչ էր, որ հարկերը ծածկելու հազիւ էր բաւում, էլ ի՞նչպէս գար Վարսից Արզրում, ծախսեր անէր, հարսին նւէր տար եւ կամ հարսնիք բռնէր:

Գալարւում էին հորն ու մօր սրտերը, երբ մտածում էին, որ չեն կարողանում հարսը տուն բերել: Ծնողական սիրուց աւելի տանջում էր ամօթը, այն միտքը, թէ դուռ դրացի ծիծաղում է նրանց վրա, որ չեն կարողանում հարսը իրենց շէմքից ներս գցել: Ամեն տարի յոյս էին դնում իրենց բերքի վրա, կալի վրա, բայց կալի մէջ այնպէս էր ցրւում, այնպիսի աւարի էր մատնւում նրանց յոյսը, որ մնում էին շւարած ու ապշած:

Ցանքսերը շարունակում էին: Վարդեանը Մելքոնի հետ իրենց երկու լուծ արջառներով չէին կարողանում արտից ու հանդից դուրս գալ: Անձրեւն էլ կարծես թշնամի էր ընկել չարատանջ երկրագործին, բարակ մաղում էր, թռչում գետինը եւ ուժասպառում լրարած արջառներին ու տէրերին: Գանդաղ էր ընթանում նրանց գործը, մինչեւ ապրիլի քսանը, տասըն սւ հինգ օրւայ մէջ հինգ օրավար տեղ (հաւասար մօտաւորապէս հինգ դեսետինի) հազիւ էին ցանել եւ տափնել: Ունէին մի երկու օրւար տեղ եւս, բայց յուսահատել էին, չէին իմանում ցանել, թէ թողնել: .:

Բայց ե՞րբ կարող է երկրագործը ձեռք քաշել հողից, մի օրավարը յաջող տարում սասն եւ հինգ սոմար (30 չէտվէրիկ) ցորեն կարող էր տալ, իսկ այդ բերքի գնով ոչ միայն պարտքերը, հարկերը, այլ մինչեւ անգամ նոր լծկանների կարող էին վճարել...: Բայց ռանչպարի յոյսը, լոկ երազ էր մնում յաճախ եւ համարեայ երկար տարիներումնա իւր ցանածի կրկնապատիկն, եռապատիկն էր հաւաքել, որով հազիւ իւր անասունների կերն էր դուրս եկել եւ իր ընտանիքի սովամահ չը լինելու չափ պարէնը, իսկ յաջորդ տարւայ ցանքսի սերմացուն միշտ կիսատ էր մնացել:

Այդ բոլորը Աստծու պատիժն էին համարում, քանի որ ժամանակին անձրեւից, կարկտից, չորութիւնից նեղուում էին ցանքսերն եւ կամ մորեխը, մանաւանդ մուկը կտրատում ու փչացնում էին ռանչպառի դառն աշխատութեան պտուղը: Բայց փորձած ծերուկները միշտ կրկնում էին,— Աղբա՛ր, առաջ էլ կային մորեխ, մուկ, առաջ էլ պատահում էին ամեն տեսակ փորձանքներ, բայց մենք մէկին տասը, գոնէ ութը անպատճառ ժողովում էինք, դեռ չես ասում յաջող, բերրի տարիների մէկին տասներկուսն ու տասնը հինգը, որին շատ ու շատ անգամ դիմաւորել ենք: Այս Աստծու պատիժ չէ՛, Աստուած իւր ստեղծածին տառապանքի մէջ ի՞նչի պիտի թողնէ, այս մեր խելքի պատիժն է, մեր անփորձութեան հետեւանքն է: Տասը-քսան տարի շարունակ ցանում ենք ու ցանում, առանց մտածելու, որ երկիրը պառաւել է, թուլացել է, պէտք է նրան պարարտացնել, որ մենք էլ բերք ունենանք: Տեսէ՛ք, լաւ տեսէք գուժնվար արտերը, խոպանից ետեւ ցանած հողերը, կամ աղբով պարար-

տացրած հանդերը, բոլորն էլ կարգին բերք են տալիս: Եթէ մենք երկար խոսական թողնենք, կամ աղբենք, ինչի՞ պիտի առաջւայնման բերք չստանանք: Պապերի ժամանակ հողը պարարտ էր, ուժեղ էր եւ միշտ չորրորդ տարին արտը խոսական էին թողնում, իսկ մենք, հողերս այնքան քչացել է, որ ոչ միայն խոսական չենք թողնում, այլ մինչեւ անգամ չենք աշխատում աղբով պարարտացնել եւ մէջ ընդ մէջ կտաւատ ոսպ եւ ուրիշ հատիկներ ցանել, որ հողը գիրանայ: Ամեն տարի ցորեն, գարի որ ցանենք, բերքն էլ նրա համեմատ կը քաղենք:

Վարդեւեանը ցանում էր եւ մտածում, մտամոլորում: Յոյսը անչափ մեծ էր սրտում եւ վստահաբար վարում էր գործը, վարում եւ երբեմն էլ վարառում, թուլանում դառն մտքերի մէջ խորացուցում: Հապա եթէ յոյսը չի՞րականանար, կարկուտը, կամ մուկը նորից փշրէին նրա յոյսերը...: Այո՛, ասում էր նա իւր մտքում, հողս շատ է հալից ընկել, պարարտութեան կարօտ է, բայց ինչո՞վ պարարտացնել...: Աղբը իրեն կարեւոր է, աղբով էլ շատ դժւար էր ութ-տասըն օրաւար հողը պարարտացնել, մանաւանդ որ աղբըն էլ տնտեսութեան մէջ իւր որոշ գերն էր կատարում, իւր տան վառելիք անարն էր թխում, որից մի մասն էլ ծախում էր քաղաքացուն, ինչ ինչ պէտքերը հոգում...: Արտը պարարտացնելով կարող էր աւելի վաստակել եւ տան վառելիքը գնել, բայց եւ այնպէս հակառակ պարագան էլ կար. կարող էր մուկը ամենալաւ արտն էլ ոչնչացնել, հետեւաբար նա ձմեռը առանց վառելիքի կը մնար...: Իր անասունների աղբով նա չէր կարող ամբողջ իւր հողերը պարար-

տացնել, բայց եթէ մէկը երկուսը պարարտացնել էի մեծ օգնութիւն էր, միայն թէ տատանուում էր... Կասկածում էր: Պապերը այդ բանը չէին արել, դրացիները չէին անում, ինքը աշխարհի առաջ ինչպէ՞ս մինակ օրինակ դառնար եւ անյաջող դէպքում բացի գրկանքից եւ ծաղրի մատնէր:

Եղանակը ամպամած էր եւ արջառները հալից ընկել, թուլացել, արօրը չէին կարողանում քաշել: Գիտում էր մտամոլոր վարդեւանը, թէ ինչպէս տաժանելի տանջանքներով էին շարժում, փոփոխում քայլերը ուժասպառ անասունները եւ ինքն էլ նրանց հետ հալում էր ու տանջում, առանց կարողանալու վշտի առաջացրած թմրութիւնից սթափել: Մելքոնը երբեքն երբեմն հառաչելով կրկնում էր— Հօ՛, օհօ՛, հօ՛, եւ ճիպոտը օդի մէջ շարժելով վախացնում էր արջառներին եւ առաջ մղում: Սա տեսնելով որ հայքը սաստիկ մտատանջում է եւ մոռացել է անասուններին, ասաց.

— Ա.փա՛ր, արջառները չարձակե՞նք, անասունները կարողութիւնից ընկան:

— Արձակենք, արձակենք, ասաց վարդեւանը եւ շուր տւեց արօրը:

Արջառները քշեցին արտմէջը արածելու, իրենք էլ հայր ու որդի իրար դէմ նստան. որ հաց ուտեն: Բայց հացերը պարպել էր, Գարանն էլ հաց չէր ուղարկել, ուշացել էր:

— Մելքո՞ն, տոպրակի մէջ ո՛չ հաց կայ, ո՛չ էլ մածոն: Գարանն էլ չեկաւ:

— Է՛հ, ով պիտի հիմի տուն երթայ ու հաց բերէ, ես սաստիկ դադրել եմ: Քիչ նստենք, հիմի ուր

որ է, կ'երեւնայ: Գարանս կամ Մարգարիտը հացերս
կը բերեն:

Հէնց այդ միջոցին երեւցան հեռուն՝ խրամատի
մօտ: Մարգարիտը եւ Վարդեւանի դրացու Մանուկի
աղջիկը, որոնք իրար հետ կապոցներով հաց էին բե-
րում: Երկուսի միասին երեւալը նոր մտքեր ծագե-
ցրեց Վարդեւանի սրտում, մանաւանդ որ հանդարտ
քայլերով եւ իրար հետ շարժումներով խօսակցում
էին երկու թշուառ արարածները: Անպայման նրանց
խօսակցութեան նիւթը իրենց սրտերին շատ հաճելի
առարկայի մասին էր եւ հոգով վրդոված էին եր-
կուսն էլ, որ մինչեւ անգամարկնարկները չէին ու-
ռուզում հեռուն, շրջապատները ձգել ու դիտել: Վար-
դեւանի աչքը պղլած մնաց նրանց վրայ, մինչեւ ե-
կան, արտը մտան:

— Աղջիկ, ինչի՞ այսքան ուշացար, մեզ քաղցած
թողիր, սսաց Վարդեւանը ուրախ դէմքով, դուստրից
մի աներկիւղ պատասխան ստանալու մտքով:

— Գարանս ուշացուց: Մէկ էլ, որ Մարջանը ա-
սաց— սպասիր, միասին գնանք: Ես էլ վախենում էի
մինակ գալու, քիչ կեցայ ու մէկտեղ եկանք:

— Վախենալու ի՞նչ կայ, ճւաս ձայնդ գիւղ կը
հասնի, հանդուորները կ'իմանան, էլ ինչի՞ ես վա-
խենում. . . :

— Մարթան էլ շատ ճւաց, ճիւաց, բայց մինչեւ
չիւղացուց հաւարի հասնելը, Մահմէդը խեղճ աղջկան
լեղահաք արաւ:

Վարդեւանը չը կարողացաւ պատասխանել, նա
խսկոյն կապոցն առաւ աղջկայ ձեռքից ու բաց անե-
լով նշխարքի նման բարակ ու սպիտակ հացից բերա-

նը գցեց: Մեկքոնը մօտեցաւ եւ մի պատուառ հացով
 մածնի պուտկի երեսից սերը քաշեց եւ կուլ տւեց:
 Մարջանը հանդի մէջ կանգնած սպասում էր, որ
 Մարգարիտը նրան ընկերակցի մինչեւ իրենց արտը:
 Մարգարիտը նրա սպասողական հայեացքը զննելուց
 յետոյ սիրտ արաւ եւ ասաց դողդղալով.

—Ափա՛ր, Մարջանի հետ գնամ նրանց արտը,
 մինակ վախենում է. . . :

—Գնա աղջիկս, գնա. շուտ էլ դարձի՛ք, մի՛ մը-
 նաք: Մի՛ վախենաք, գնացէ՛ք աչքս ձեր ետեւից է:

Երկու ընկերակիցներն արագ քայլերով հեռա-
 ցան: Վարդեանը նրանց ետեւից դիտելով մնաց նըս-
 տած տեղը արձանի նման եւ սրտի խորքերից մի դա-
 ուրն հառաչանք արձակեց: Ամպերը հետզհետէ կու-
 տակւեցան, մռայլեցին թախծալի դէմքը Վարդեւանի,
 անձրեւի բարակ կաթիլների հետ խոնաւուծիւնը թա-
 փանծեց ռանչպարի մարմնի, ոսկորների ծուծը եւ
 նրա վշտացած սիրտը կսկծացրեց ու մղկտացրեց: Նա
 երբ իւր լղար արջառներով կրկին փորձեց ցանքը ա-
 ռաջ տանիլ ու վերջացնել գործը, արօրի կապերը
 քայքայւեցան ու ցրւեցան եւ Վարդեւանը շւարած
 մնաց անձրեւի դակ, առանց մի կտոր թաղիքի, կամ
 կարպետի ծածկոցի:

III

Իշեր էր անցել: Վարդեւանը արօրը հագիւ
 մի քիչ կարգի էր բերել եւ Մեկքոնին հանդի մէջ լըծ-
 կանների քով թողած, եկել էր տուն հանգստանալու:
 Փոշեմման թոնը սփռւում էր եւ դաշտերը ամեն կողմ

Թռչել, խխմել, այնպէս էր կակղել, որ ման գալն անհնար էր դարձել, մարդիկ քայլելիս մինչեւ ծնկները խրոււմ էին ցելսի մէջ: Այնպէս Թանձր ամպերով էր պատել երկինքը, որ ո՛չ միայն ոչ մի աստղ չէր նկատուում, այլ խաւարը կատարելապէս տիրապտել էր, որ դաշտում ոչինչ չէր տեսնուում: Շխնոցը անյայտացել էր մառախուղի մէջ եւ բացի շների երբեմնակի տխուր ոռնոցից, ոչ մի շշուկ չէր լսուում: Աղջամուղջը կարող էր կատարելապէս յուսահատեցնել, եթէ մարդիկ զարթուն եւ սթափման վիճակի մէջ նրանում գտնէին. բայց բունի ժամանակ տպաւորութիւն չէր կարող գործել այդ մառախուղը մարդկանց սրտերում:

Շների ոռնոցը աստիճանաբար սաստկանում էր եւ գիւղի սահմանից լսոււմ էր սոսկալի հաջոցները: Մարդիկ՝ գիւղացիք այնպէս էին յոգնել ու դադրել, այնպէս էին լքանել ու Թմրել. քնել ու խորթացել, որ ոչ ոք չէր ուշք դարձնում այդ հաջոցներին: Բայց հաւատարիմ կենդանիները իրար հետ բոլոր ոյժերով հաչում էին անընդհատ: Հեռուից լսոււմ էր եւս ձիերի ոռնածայնն, որոնք աստիճանաբար մօտենում էին գիւղին եւ կարծես ձիերն էլ յոգնած, ուժասպառ, գիւղի շների ոռնոցի ձայնից քաջալերւած, աշխատում էին ժամ առաջ հասնել իջեւան եւ հանգստանալ: Զիաւորները շատուր չէին, չորս հոգի էին եւ բոլորն էլ գինւած, որոնց բարձրացրած աղմուկը բոբբոբում էր Շխնոցի շներին:

Վերջապէս մտա՛ն գիւղ եւ այս ու այն կողմ ոլորւելուց յետոյ, եկան իջան Վարդեւանի դռանը: Մի քանի անգամ դուռը զարկին եւ ձիաւորներից աւելի համարձակը իջաւ ձիուց, բարձրացաւ կտուրը եւ ձեռքի մտրակով շների հետ կուշտելով երթիկից ձայն

տւեց.

—Վարդեւ'ան, Վարդեւ'ան, դուռը բաց:

Մի քիչ յետոյ Վարդեւանը Յրագը ձեռքը դուրս եկաւ եւ բակից ինչինչ հարցեր տալուց, պատասխաններն ստանալուց յետոյ, դուռը բացեց եւ ներս քաշեց անկոչ հիւրերի ձիերը: Զորս ձիաւորներից երկուսը դատաստանական ատեանի ծառայող էին, մինը ոստիկան եւ չորրորդը Վարդեւանի պահանջատէր՝ Գէորգ աղան էր: Հէնց այդ միջոցին ամպերը սաստիկ գորգուով էին եւ փայլատակում էր, բայց Գէորգ աղաի անակնկալ գալուստը միայն շանթահարեց Վարդեւանին:

Հիւրերին ներս առաջնորդեց Վարդեւանը, ձիերը ախոռը կապելով, բայց դրանց կերակրելու ոչինչ չունէր տանը: Ոչ կաթն ունէր, ոչ մածուն, եղն ու պանիրը վաղուց էր սպառել, իսկ հացը առաւօտ միայն թխելու էր Գարանը: Խոտ, գարի, դարման, եօնջա նշոյլն անգամ չէր մնացել:

—Զիերին եօնջա տո'ւր, ասաց ոստիկանը հրամայական եղանակով:

—Եօնջա՞, ասաց ամուշ ամուշ Վարդեւանը, այս տարւան բքերն ու ցրտերը տունը հէրթ շատ թողի՞ն, որ ես մարաքի անկիւններից ձեր ձիերի համար եօնջա գտնեմ:

—Խոտ բե'ր. . . ասաց վրդովւած ոստիկանը:

—«Ես ասում եմ թէ՛ ներքինի եմ, նա կրկին հարցնում է, քանի՞ որդի ունիս. . .»

—Ահա, էֆէնդի, թէ ի՞նչ անխիղճ են այս գիւզացիք...: Ես որ ձեզ պատմում եմ, դուք չէք հաւատում, ասաց բորբոքւած Գէորգ աղան: Կէս գիշերին, այս անձրեւին, փայլատակումներին ու ցեխին ես ո՞ւմ

դուռը գնամ եւ պարէն գտնեմ մեր ձիերին: Գաղ-
րած անասունները հիմի տանջանքից կը կոտորւեն:

— Ի՞նչի չէք հաւատում, աղա՛, ինչի՞ էք ամբաս-
տանում, ահա ճրագը, ահա մարագներս...: Հրամմե-
ցէ՛ք, ես ձեզ կ'առաջնորդեմ ամեն տեղ, դուք խօ տա-
նըս լաւ ծանօ՞թ էք: Եթէ մի բան գտնէք, ես արժա-
նի եմ ձեր նախատի՛նքին ու մեղաւոր, ապա թէ ոչ,
դուք ի՛նչ էք պատասխան տալու ձեր խղճին. . . :

— Ծո՛, հիմի հաւատա՞մ, որ մի բուռը խոտ, կամ
դարման էլ չունիս:

— Արեւս վկա՛յ, գլուխդ վկա՛յ, աղա՛, ինչի՞ ես ան-
հաւատացել. . . :

— Ախար անլեզու անասուններին խօ չե՛նք կա-
րող սպանել. . . :

— Ի՞նչ անեմ, ո՞ր ջուրն ընկնիմ:

— Դրկեցից փոխ ա՛ռ, պարտք վերցրու, գնա փո-
ղով գնէ, ես կը վճարեմ.

— Այո՛, եթէ լինի, եթէ ունենան, ասաց Վարդե-
ւանը հառաջելով:

— Ծո՛, փողն որ ցոյց տաս, հոգիներն անգամ կը
ծախեն, ասաց Գէորգ աղան:

— Չըկայ, չունին. . . : Հաւատա՛ խօսքիս:

— Գնա՛, ասաց պաշտօնապէս էֆէնդին Վարդե-
ւանին, այս ոստիկանին էլ տար եւ ձեր քէհաին ասա,
որ մեզ համար խոտ, գարի գտնի եւ ինքն էլ գայ,
նա մեզ անմիջապէս հարկաւոր է:

Վարդեւանը ոստիկանի հետ գնաց, եւ բաւա-
կան ուշացան, մինչեւ մի խուրձ հոտած ու ապակա-
նած խոտ գտան ու բերին: Մինչ երկուսով էին մնա-
ցել սենեակում վաշխառուն ու պաշտօնականը. ա-
ռաջինը ասաց.

—էֆէնդի', սաստիկ յամառ է այս անիծածը, դուք պիտի աշխատիք սրան վախեցնել, յետոյ քիչ քիչ համոզել, որ գրաւ դնէ ինձ մօտ հողերը, մինչեւ փողիս վճարելը: Հակառակ պարագայում դուք սպառնացէք, որ աճուրդով ծախել կը տաք ինչպէս շարժական, նոյնպէս անշարժ կալածները:

—Գու անհոգ կաց, Գէորգ աղա', ես նրան մեղրամոմից կը փափկացնեմ:

—Գուք չը գիտէք, էֆէնդի, սրանք ի՞նչ սերունդից են. որ կտրտես, դարձեալ իրենց խօսքը չեն փոխել: Պէտք է խիստ վարվել եւ դաժան դէմք ստանալ: Հակառակ պարագայում զուր կ'անցնի մեր այցելութիւնը. . . :

—Թէ զուր անցաւ Կան, Թէ շնորհքս չը տեսար այսօր այնտեղ, այստեղ էլ մի եւ նոյն բանը կը պատահի. . . :

—Այնտեղ ուրիշ էր դրութիւնը, այնտեղ ձեռքումդ հրամանագիր ունէիր դատարանից, այնտեղ կարգադրւած էր անել այն բոլորը, իսկ այստեղ պէտք է հանգամանքից օգուտ քաղել եւ նենգութեամբ, երկիւղի ազդեցութեամբ գործ տեսնել: Գուք վստահ եղիք, ես կարող եմ երեք, չորս օրից կարելոր թղթերը դուրս բերել Հուգուգից (դատարան) եւ սրա համար, բայց ասում եմ, որ առանց այդ ծախսին այս գործն էլ կարգի բերենք:

—Գու խոստացածդ երկու լիրան պատրաստիր, ես քու գործդ, ինչպէս խօսք աւի, գլուխ կը բերեմ: Գրաւականով մուրհակ չե՞ս ուզում, կալածների ապահովագրութեան թերթը չ՞է քու կամեցածը, ես կարգի կը բերեմ, էլ ի՞նչ ես ուզում:

Վերջապէս բեհան եկաւ Վարդեւանի հետ: Գիւ-

ըում դէսից, դէնից քիչ գարի էին գտել, հաւի կուտից, բունկալների խոտից հաւաքել, բերել էին ձիերին: Էֆէնդին երկար բարակ գիւղապետ քէհաին նախատելուց, անարգելուց եւ հայհոյելուց յետոյ ասաց.

—Քեզ կանչել եմ, քէհա', որ վկայ լինիս այստեղ: Գիշերս, ես, Արգրուսի Հուգուզ մէջլիսի կարգադրութեան համաձայն, ցուցակագրելու եւ գրաւելու եմ Վարդեւանի կայքը. Գէորգ աղաին ունեցած պարտքի հաշւին: Թէ շարժական եւ Թէ անշարժ, ինչ որ ունի բոլորը պիտի ցուցակագրեմ: Քեզ կանչելուս պատճառըն այն է, որ ինչ որ ունի, չ'ունի, բոլորը մէկ մէկ մեզ յայտնես, առանց ծածկելու, որպէս զի ապագայումն էլ պատասխանատու մնաս' ծածկած ապրանքների համար:

—Իշխանութեան հրամանին հնազանդելու պարտաւոր ենք, բայց խնդրում եմ, Թողէ՛ք այդ գործը մինչեւ լոյս: Մինչեւ այն ժամանակ գուցէ աղան հաշուի մի կերպ Վարդեւան աղբօր հետ: Եթէ չը հաշուին, գոնէ ես միջոց կ'ունենամ առաւօտ դրացիներից նրա ունեցած չ'ունեցածի մասին տեղեկութիւններ հաւաքել եւ ձեզ լիովին, Տշգրիտ գեկուցումը տալ:

—Այդ ես չը գիտեմ, ասաց Էֆէնդին, եթէ Գէորգ աղան համաձայնի, ես արգելք չ'ունիմ: Ես էլ կը խնդրեմ, որ եթէ հնարաւոր է հաշուի. . . :

—Վարդեւան աղբս'ր, ախար գործդ ինչի՞ ժամանակին կարգի չես դնում, ասաց քէհան, որ դուռը կէս գիշերին պաշտօնեայ գայ: Ամօժ է, մենք հայ քրիստօնեայ ենք, ես կը խնդրեմ Գէորգ աղաից, որ ներողամիտ լինի քու պակասութեանը: Մենք առանձնանանք ու կարգի բերենք հաշիւդ, առանց դրացիներդ բանը լսելու: Առաւօտ վաղ վեր կենան ու գնան,

պատ.իւղ էլ դուռ դրկեցի մօտ հողի հետ չը հաւասարւի:

— Զգիտեմ, ի՞նչ պատասխանեմ. . . : Մի՞թէ՞ այս քրիստօնէութիւն է, մի՞թէ՞ այս մարդկուկութիւն է. . . : Մի՞թէ՞ Աստուած չը կայ, խիղճ չը կա՞յ. . . ասաց հեկեկալով Վարդեւանը եւ ձայնը կոկորդի խորքերում խեղդւեց:

— Անխիղճը, անաստա՛ծը դու, դու ես, ապերախտ, ասաց կատղած Գէորգ աղան: Փող ուզելու գալիս հրեշտակ էք դառնում, ողորմելի, անմեղարարածներ, իսկ մենք երբ փողերս ետ պահանջելու լինինք, օձի նման աղուն ու թոյնը բերաններդ մօտենում էք մեզ խայթելու: Մեղաւո՞ք եմ, որ փողս ետ եմ պահանջում, յանցաւոր եմ, երբ իրաւունքս եմ պաշտպանում. . . . :

— Փողդ պահանջելու իրաւունք ունիս, քեզ բան ասող չը կայ, բայց պաշտօնեայով դուռս գալդ օջախըս քանդեց, կրակս մարեց. . . :

— Ես տասն ու հինգ օր առաջ աղբօրս ուղարկեցի, քեզ կանչեցի քաղաք, բայց դուն անտարբեր, մի պատասխան անգամ չը ճամբեցի՛ր:

— Ես խոստացայ գալ, բայց ցանքից չը պրծայ:

— Ո՛չ, ո՛չ, դու փախս ես տալիս, դու, երեք տարի է, ինձ մատի վրա խաղցնում ես: Խաբխփում ես. . . :

— Ի՞նչ երեք տարի, ի՞նչ խաբխփել, աշունքը քեզ մօտ չէ՞ի, որ երկու լիրա տւի, կալին ինձ մօտ չէի՞ր, որ երկու սոմար գարի տարի՛ր, անցեալ գարնան մատակներս չը ծախեցի եւ քեզ չը յանձնեցի՞ երեք լիրա: Ախար խիղճ ունեցի՞ր: Հինգ լիրա հինգ տարի առաջ փող ես տւել, քանի տարի է վճարում եմ, տալիս եմ, չեմ պրծնում, հիմա էլ. . . .

—Անօրէ՛նի լեզւին աշէ, խօսածն իմացի՛ր եւ զըր-
պարտութիւնները լսէ. . . : Թէ մուրհակդ մօտս չը լի-
նէր, պիտի ուրանայիր եւ կուլ տայիր փողերս: Երեք
տարի առաջ տասն երկու լիրա եմ տւել կանխիկ փո-
ղով. ահա՛, կարդա մուրհակդ. . . .

IV.

— **Ա**յո՛, այո՛, ես չեմ ուրանում, ճիշտ է, այդ մուր-
հակը ես եմ տւել, միայն հինգ ոսկի փոխարինում եանս
վրա երկու տարեկան տոկոսիքը, ծախսերը եւ տու-
գանքը վրա եկաք, ինձ պարտաւորացրիք, ստիպեցիք
ստորագրելու այդ մուրհակը: Նեղն էի, հանգաման-
քից օգտւեցիք եւ հարիւրին քառասունը ուժ տոկոս
վեր առիք, տոկոսի էլ տոկոսը վրա եկաք, գլորեցիք
ինձ հորը եւ այժմ ի՞նչ է մտքերդ, աղա՛, եկել էք
ձեր ոչխարին մօրթելու, ահա՛, մօրթեցէ՛ք, . . . : Բայց
առաջ մանր ու խոշորիս խեղդեցէ՛ք, սպանեցէ՛ք,
յետոյ էլ ինձ. ուզում էք բուժ դանակով. . . .

—Այդ յիմար ցնդաբանութիւններիդ մարդ չի
հաւատալ. ես քեզ հինգ ոսկի տւել էի, նորն էլ չը գի-
տեմ որքա՛ն տւի, տոկոսն էլ վրա եկանք ու մուրհակ
ստացանք, . . .

—Անխի՛ղճ անհոգի՛, դու էլ ե՞րբ ես ինձ փող-
տւել, բացի հինգ ոսկին, . . . : Երդւի՛ր, մի երդւի՛ր զա-
ւակներիդ արեւովը, ես, ես ոչ թէ տասներկուս, քսանը
չորս ոսկի էլ տամ: *Նառ քսնդ իմացել էի, քայց երես
երես տսելու աստիճան աներսուրբւնդ չէի գիտ եցել:*

—Ես սուտ եմ խօսում, երբ քեզ նման զգւելի արարածին հանում, կարմիր ոսկի փոխ եմ տալիս, ցաւում վրան, օգնութեան հասնում, աներես ե՞մ դառնում: Յայտնի բան է տոկոս էլ պիտի ստանամ: Հապա որտե՞ղ ես իմացել, որ առանց տոկոսի փող տան:

—Տոկո՞ս, անխի՛ղճ, անհոգի, երկու տարւան մէջ հինգ ոսկին ի՞նչպէս տասներկու ոսկի դարձաւ, իսկ երեք տարի է, տալիս եմ, տալիս եմ, փողը փող, կալի մէջ ցորեն, եղն ու պանիրը, հաւն ու գառը, էլի չե՞մ պրծնում,

—Դէ՛հ տեսէ՛ք տեսէ՛ք ի՞նչ խայտառակն է եղել: Մի պուտուկ իւղ է բերել, կամ տոպրակով մածուն, կամ մէկ երկու կաժ պանիր եւ ուզում է դրանցով պարտքը վճառած համարել:

—Ինչպէս թէ մի պուտուկ եղ. ախար տաշտով չորս լիտր դուռդ բերի անցած տարի, չորս լիտր այս տարի: Հեռու տասը լիտր անքաշ պանիր բերի, դու մանր մունր բերածներս ինչի՞ ես. յիշեցնում եւ խոշորները մոռանում,

—Հապա իմ փողս տոկոս չունի՞, գեադա՛կ; Ես խո՞ քեզ նման էշ գիւղացի չեմ, որ ցորեն ցանեմ, գարի ցանեմ եւ տարեկան մէկ անգամ քաղեմ: Ես եօնջա եմ ցանում, եօնջա՛, որ քեզ նման իշաներիս ջրել տամ եւ տարեկան չորս—հինգ անգամ ժողովեմ: Եղն էլ պիտի տաս, պանիրն էլ, խոտն էլ, ցորենն է, գարին էլ, գառն էլ ու ձին էլ եւ այդ բոլորը տոկոսի տոկոսի մէջ, . . . : Չէք ուզում վճարել, ինչի՞ էք գալիս վիզ ծռում ու փոխ ուզում: Ով որ ինձանից փոխ ուզէ, պիտի ամեն բան աչքն առնէ: Ես ոչխար՝ կով չեմ պահում, ինձի մատեան պետք չէ, իմ փո-

դերս, խոզի նման, տարեկան երեք չորս անգամ են
ցնգնում եւ ամեն անգամ տասնեակներով, :

— Հապա տւածս երկու լիրա մէկ անգամ, երեք
լիրան անցած տարւան, երկու սոմար գարին, հեռու
չէ առաջի տարւան երկու սոմար ցորենը, երինջներս
գլխից չե՞ս ինջնելու, . . .

— Տոկո՛սը, շահը, շահի շահը, քանի՞ տարի է,

— Որ այդպէս է, ոյժն էլ քու կողմդ է, ահա՛
էֆէնդին, սոտիկանն ու գործակալը քեզ թեւ ու թի-
կունք են կանգնած, վեր առ, մի անգամ ինչ ունեմ,
չունեմ, վեր ա՛ռ, մեզ էլ բոլորիս մորթէ ու տար, :
Տա՛ր, տա՛ր, ամենն էլ քեզ լինի, Աստծու կրակն էե
գուցէ կշտանաս :

— Էֆէնդի՛, սա այնպէս հաստակող անիծւածն է,
այնքան յամառ ու անկոտորումն, որ մինչեւ ուժ ու
բռնութեան չենթարկւի, չի փափկիլ: Ես խնդրումեմ
հէնց գիշերս, անմիջապէս գրեցէք սրա ունեցածն
ու չ՛ունեցածը, ցուցակագրեցէք, պահ տւէք ու գնանք:
Ես այս գեղի մէջ քառասուն մարդու վրա պահանջ
ունիմ՝ ոչ մէկին սրա նման դիմադարձ ու յամառ չեմ
տեսել, ոչ մէկից այս պատասխանները չեմ ստացել:
Սազի գիւղերում չորս հազար մարդու հետ գործեմ
բռնեք լաւ ու գէշեմ եղել, ոչ մէկը ինձ այս պա-
տասխանները չէ յանդգնել տալ: Ես ամբողջ կարո-
ղութիւնս կը փչացնեմ եւ չեմ թոյլ տալ, որ սրա
նման հաստակողներն իմ ո՛չ թէ փողս, այլ նրա տո-
կոսի տոկոսը, եւ ո՛չ պոչն անգամ կուլ տան: Սրանք
անխիղճ, անհոգի գիւղացի են, եթէ իրաւունք ձեռք
ձգեն, մարդու կաշին առանց մորթելու կը քերթեն:
Գրեցէք, խնդրումեմ, մի՛ ժամանակը կորցնէ՛ք, ես

մինչեւ որ սրա ունեցածը, չո'ւնեցածը, պապենական մնացած արտերը աճուրդով չը ծախել տամ, չեմ հանգստանալ: Սրա նման օձերի գլուխ պէտք է փշրել, որ մնացեալները իրենց պարտականութիւնը ճանաչեն եւ ուրիշի իրաւունքը կուլ տալու աչք չըտնկեն:

— Աչքդ ես գիտեմ, որ արտերիս վրա է, բայց ականջիդ ետեր կը տեսնես, իսկ միւլքերիս կոչանք (кучиш) չես տեսնել. . . . : Անխի'դՅ, անհոգի', խելքդ, միտքդ խեղճ գիւղագու մի թիզ հողի վրա է: Աշխարհք շորեցի'ր, չը կշտացար, որի հետ հաշիւ ունեցար, տու նր. տեղը, հանդն ու մարգը խլեցիր, մոխրի վրա մանր ու խոշորին թողիր, իրենց էլ առանց ծախու գնելու գերեցիր ու վարեցի'ր. . . . հիմի էլ հերթն ինձ հասաւ: Առաջ ես կը տանեմ, իմ ձեռքով որոիքս, կնիկս կը մօրթեմ եւ յետոյ դու էլ ինձ սպանիր ու այնպէս զաւթիր Վարդեւանի հողերը: . . . :

— Ի՞նչ ես շատ լիզւիդ տալիս, ասաց օէհան խօսքի մէջ մտնելով. նա քու արտի վրա ինչի՞ պիտի աչք տնկէ: Հող չունի, հողի կարօտ է՞, մարգ չ'ունի, մարգի պետք ունի՞, թէ աշխարհի վրա նրան մարաբա է՞ պակաս.

— Ծօ՞ դու իմ փողս տուր, ծո՞ դու կարմիր ոսկիս տուր, գլխուռ խռով մնա քու հողդ էլ, միւլքդ էլ, բե'ր փողերս տուր, ես գնամ. . . . :

— Աւելորդ խօսակցութիւնների ժամանակը չէ, ասաց էֆէնդին, հիմի քեզ հարցնում եմ, այս մարդու ունեցած պարտքը անմիջապէս կարող ես կանխիկ դրամով վճարել, աւելացնելով դրա վրա դատաստանական ծախսերը եւ իմ ճանապարհի ծախսը վարձիս հետ: Հակառակ դէպքում, ես համաձայն Արզուրումի

Բիդայէթի վճռի, գիշերս, պարտաւոր եմ իսկոյն գրել եւ գրաւել բոլոր կայքդ ու կարողութիւնդ:

— Ես բան չ'ունեմ ասելու, պատասխանեց հառաջելով Վարդեւանը, միայն ինդրումեմ, որ այդ վճռի պատճէնը տաք ինձ, առաւօտ մեր մօլլաին կարդալ տամ եւ բովանդակութիւնը հասկնամ, ապա դուք էլ կատարեցէք ձեր պարտականութիւնը:

— Ես մինչեւ առաւօտ չեմ կարող սպասել, իսկոյն պետք է սկսեմ ցուցակագրել:

— Ես, Էֆէնդի, ձեզ դէմ բան չ'ունիմ, կարող էք եւս իսկոյն կատարել ձեր գործը. բայց ես կասկածում եմ Գէորգ աղաի վրա, . . . : Նա շատ անգամ կեղծ վճիռներով եւ սուտ պաշտօնականներով այս ու այն գեղն է գնացել եւ խաբէութիւններով ժողովրդին կեղեքել: Ես չեմ ասում, որ ձեզ նման մի մարդ կարող է խարդախել, բայց Գէորգ աղան ձեզ էլ կարող էր խաբել մի սուտ թղթով: Առաջ կարդանք, վճռի բովանդակութիւնը լսենք, յետոյ:

— Անհաւատ, անօրէն, շուն, կարծումես ես քեզ խաբումե՞մ, թէ ես գիր չը գիտե՞մ եւ կամ չեմ ճանաչում Բէդայէթի վճռի իսկութիւնն ու կեղծութիւնը: Հեմի թեւերդ կապել կը տամ, այնքան կը թակեմ, որ կաշիդ կը պոկեմ, . . . : Առաջս կը խառնիմ շղթայակապ ջարդելով քեզ քաղաք կը տանեմ եւ բանտ գցել տալով, տարիներով ոսկորներդ կը փթեցնեմ, : Գու տէրութեան պաշտօնականին դիմադրում ե՞ս նրան խարդախ ե՞ս անւանում,

— Էֆէնդի՛ ախար. . . .

— Լի՛րբ, անզգամ, կարծումես, չը գիտեմ, որ անցեալ շաբաթ, ութն օր հինգ ջան—ֆիդան (անձ-

նագոհ) տունդ պահեցիր, միւզդիր (վնասակար) աւազակ, ես քու գլուխդ փշրել կը տամ:

— Էֆէնդի՛, ներողութիւն եմ խնդրում, ես ձեզ անպատեւելու ո՛չ մի միտք չո՛ւնէի, ես միայն խնդրում եմ վճիռը, վճռի պատճէնը տւէք, կարգանք, . . .

— Ես քեզ այդ դասերը տւող ջանփիղանների տեղն էլ գիտեմ, ես քեզ նրանց քով գցել կը տամ, բանտում թո՛ղ էլի քեզ նորանոր դասեր տան:

— Էֆէնդի՛, մի՛ ինձ վրա զայրանալ, ես մեղաւոր ե՞մ, եթէ իրաւունքս ցանկանում եմ պաշտպանել: Եթէ կամենումէք, գնամ խնդրեմ, անկողնից բարձրացնեմ մեր գիւղի մոլլաին, գայ, կարգայ վճիռը եւ ապա արիք, ցուցակագրեցէք, ինչ որ կամենում էք:

— Գո՛ւ անօրէն, անհաւատ, ուզումես փախչել որպէս զի ես գործս չը կարողանամ առաջ տանի: Գէորգ աղաի գործը ետ մնայ եւ ինքդ ազատուիս դադաւորների ձեռքից: Բռնեցէ՛ք այդ անօրէնին, մի թողնէ՛ք շէմքից դուրս գնալու:

— Ո՛չ մի տեղ չեմ գնալ, բայլ թո՛ղ վկայ լինի քեհան, որ դուք, առանց Բիդայէթի վճռի ներկայացնելու էք ցուցակագրում իմ կայքս: Ես արդէն գիտեմ իմ անելիքս, տարէ՛ք քաղաք, այնտեղ դադարանի առաջ կը խօսիմ ես Գէորգ աղաի հետ, թո՛ղ նա այս գիշեր իւր ցանկութեանը հասնի, իսկ վաղը....

— Ահաւայտիկ Բիդայէթի վճիռը, կարգադրութիւնը, ասաց էֆէնդին կակազելով եւ ծոցի վճիռը՝ պատճէնը ցոյց տւեց եւ կրկին ծոցը դրեց:

Վարդեւանը դատարանի պաշտօնականի թոյլ շարժումներից եւ բորբոքումներից զգացել էր, որ նրա ձեռքում վճիռ չը կայ, իսկ երբ իբրեւ վճիռ ցոյց

տւեց մի թուղթ ու կրկին ծոցը դրեց, բոլորովին գիւղականի համար պարզւեց, որ դա մի շինծու գործ էր եւ դրանով ցանկանում էին իրեն նեղը գցել եւ ձեռքից մի բան կորզել: Այդ իսկ պատճառով նա աւելի յամառեց եւ սնդեց իւր խօսքը:

—Վարդեւան աղբա՛ր, ասաց մէկ կողմը քաշելով քէհան թշւառ պարտապանին, մի՛ աչդքան պնդել եւ զայրացնել անհաւատներին, կարող են քեզ վնասել: Չը տեսա՞ր, չիմացա՞ր անօրէն, անխիղճ ի՞նչ զրպարտութիւնների պոչից բռնեց: Իսկ խո՛ Գէորգ աղաին գիտես, նա ամբողջ կարողութիւնը կը դնէ, ամեն ցած միջոցի կը դիմէ եւ քու հախից կը գայ:

Վարդեւանը վրդովւած, թոյլ հառաչանքներ արձակելով լսում էր իւր դրացուն, որի խօսքերը թունաւորւած սլաքի նման մտնում էին, թափանձում էին նրա հոգու խորքները:

—Արի՛, յամառութիւնը բաց թո՛ղ, մի կերպ ետլա գնա՛, խաղաղւիր, սրծի՛ր: Դու խօ չե՞ս կարող Գէորգ աղաի դէմ ասպարէզ դուրս գալ: Այն գործն որ լաւութիւնով կարելի է վերջացնել, բանի՛ բանի տեսակ պիտի վնասւիք, որ գիշութիւնով իրարուց վրէժ լուծէք: Բե՛ր մի բանի կապենք:

—Ձեմ կարողանում դատել, ուշքս վրաս չէ, քէ-հա՛, արա ինչ որ կամենումես:

—Բե՛ր, բե՛ր մի նոր մուրհակ գրենք, մէկէլ գրականի թուղթ տուր Գէորգ աղաին ու գործը վերջանայ: Ինչ որ է, ես կերթամ, կը խնդրեմ հաշւէ ու վրան գալով նոր մուրհակ գրէ մինչեւ կալ, կամ մի տարի ժամանակի. . . .

—Այնքան տւածներից ջոկ, նորից վրան տոկոս

գայ, . . . : Արտերս գրաւ դնեմ որ տունս տեղս քանդէ, ինձ էլ մարաքա շինէ, ետժը պորտիս իրեն լակոտներին առանց գնելու գերէ ու ստրկացնէ: Ո՛չ, ո՛չ թո՛ղ ինչ ուզումէ անէ, ես նրան, քանի որ ողջ եմ, եւ ո՛չ միականջ հող կը տամ, ո՛չ էլ հորտ կը դառնամ,

V.

Գէորգ աղան նպատակին չը հասաւ, Վարդեանը յամառեց եւ թէեւ մտրակի տակ ընկաւ, ոստիկանն ու դատաւորի ներկայացուցիչները նրան մի լաւ գզեցին, բայց առանց կարողանալու արձանագրութիւն կազմել, լուսադէմին պարտաւորեցան հեռանալ: Գէհյան էլ ձեռքը մնաց դարտակ, թէեւ պատրաստել էր մատնել Յշտուժեամբ Վարդեանի ինչքը: Գառն տանջանքով, վիրաւորւած եւ ջարդւած մարմնով Վարդեանին իւր տարած յաղթութիւնը այնքան վսեմ, այնքան բարձր էր թւում, որ չէր էլ զգում մարմնի կապտածների ցաւը: Այդ յաղթանակի քաղցրութիւնն ու փառքը նրան այնպէս էր ոգեւորել, որ նա աւելի մի բերդի աիրող զօրավարի էր նմանում այդ օրը, քան թէ հասարակ հողագործի:

ձմարիտ որ նա այդ օրը Նխնոցի հերոսն էր: Հերոս, որը ոչ միայն ոստիկաններին, դատարանի գործակալներին դատարկ էր ձամբել իւր դռնից, այլ մինչեւ անգամ Գէորգ աղաի նման տգրուկին, որ քամել էր ամբողջ Սազի դաշտեցւոց արիւնը, խայտառակ ետ էր դարձրել: Որքա՛ն սրտեր այդ օրը հրճեւել էին, որքա՛ն հոգիներ ոգեւորւել եւ մխիթարւել, . . . : նրանք, որոնք տնքում եւ տքացել էին Գէորգ աղաի վաշխարական ձանկերի տակ. յոյսի հառաչնե-

ներով էին լսել դէպքի մանրամասնութիւնները: Որքա՛ն բերաններ օրհնել էին Վարդեւանին եւ այդ անցքի պատճառով անիծել ու երկինքից պատիժներ ու պատուհասներ հայցել անօրէնի համար: Գէորգ աղաի ճնշած ու հարստահարած ոգիների սրտում զարթնել էր մի միտք, մի զգացմունք. ոյժով ընդդիմանալու այդ արիւն քամող հարստահարչին, Պաշտպանւել նրա գազանային ժանիքների դէմ: Բայց շատերի համար շատ ուշ էր, արդէն դրանք կորցրե, էին ոչ միայն իրենց կարողութիւնը, հողը, այլ դարձել էին *մարտա*, . . . : Իսկ մարաբան ի՞նչ կարող էր անել իր տիրոջ դէմ, որին պատկանում էր իւր տունը, կայքը, անասունները, գործիքները, երկրամշակութեան բոլոր պարագաները եւ հողը, . . . : Չայրացած տէրը՝ աղան եթէ վեր առնէր այդ բոլորը, չէ՞ որ սոված ու քաղցած կը կոտորէր նրա ընտանիքը: Իսկ անունը կոտրւած, դուրս հանւած մարաբային ո՞վ հաց կտայ, ո՞վ գործ կը տայ, :

Որքա՛ն կանայք այդ օրը էրնէկ էին տալիս Գարանին, որը Վարդեւանի նման մարդ ունէր, որը կեանքի այնքան դառը բովերի մէջ, ամեն նեղութիւն քաշել, բայց մի թիզ հող չէր ծախել, ամեն թակարդ քանդել էր եւ ծուղակներից ազատւել, . . . : Խեղճ կանայք լալիս էին իրենց վիճակն, որ անզգայաբար իրենց ամուսինների թուլութեան ու մեղկութեան, տգիտութեան ու կարճատեսութեան պատճառով, ամբողջ գերդաստուններով մարաբա էին ընկել եւ տարեկան սոսկալի տանջանքների արդիւնքը, ձնին, բքին ու տօթին, քամուն ու փոթորկին դիմադրելով ձեռք գցած բարու կէսը, ձեռքերն ու ոտքերը ջարդելով, գլուխն

ու բունը դառն քրտինքի մէջ ողողելով ու ծնկները փէտացնելով ժողոված պտուղը կիսելու էին իրենց տէրերի հետ, իրենց աղաների հետ: Առանց գնի, առանց վաճառք հանւելու, առանց սակարկւելու եւ առանց դաշնագրի ծախւել էին, մատնւել էին յաւիտենական գերութեան եւ մատնողները չէին էլ զգացել, որ մարաբա մտնելով ին՛չ ոոսկալի անարգ վիճակ էին պատրաստել իրենց տան համար:

Մարաբաի աղան հանդուժ ցանւած բարու բէրքը կեսուժէ, խոտն ու հերթը պարտաւոր է ժողովել մարաբան, տանել քաղաք եւ աղաի ցոյց տւած վայրը յանձնել: Կովերը, մատակները, կամ ոչխարները կ՞ծել, իւղ պանիր պատրաստել եւ աղաի որոշւած.

բանէ, կէսից շատ բաժինը նրա տունը տանել: Հաւից հաւ, ձից ձու, գառն ու հորթը, գեադակն ու բուրակը, ամեն բերքը կիսուժ էր աղան: Գեռ այդ հերիք չէ ասրէկոուրից ժողովւած բրդից մարաբաի կինն ու աղջկները պարտաւոր էին մանել ու ներկել, կարպետ, կամ իսալի, շալ թէ ջէջիժ գործել եւ տանել աղային յանձնել: Սայլերը լծել, անտառ գնալ փայտ բերել, աղային տանել: Այբը „բասմա“ գցել եւ ամառ կտրել ու կէսը տանել աղային յանձնել: Գեռ այդ հերիք չէ *Մարաբաի* հարսն ու աղջիկը գարնան, թէ աշնան սարն են բարձրանալու ժախ ու գոխ, երիժնակ, թէ սունկ ժողովելու եւ ջւալներով աղայի տունը կրելու: Զէ կարելի նկարագրելով հասկացնել, թէ ինչ սոսկալի եւ տաժանելի աշխատանքով ժողովուժ են գազը, որ տանեն յանձնեն առատաբար վառելու աղաի տան թոնիրը:

Բազմապահանջ աղան չը բաւականսնալով այ

ծառայութիւններից, ո՛չ միայն տեղի անտեղի առաջարկներ է անում, որ մարաբափ կինն ու հարսը, տղան կամ աղջիկը գնան իրեն տունը, ցորենը լւան, չորնեն, տանեն ջրաղաց, բնաղօնը աղան, կորկոտը թէփից հանեն եւ դեռ ամբարների ցորենը մաղեն, հողից, աղբից եւ մաքրեն: Ել չը գիտեմ ի՛նչ ի՛նչ ծառութիւնները կատարեն, դեռ պահանջումէ գիւղացուն յանձնւած կայքի, անասունների, գործիքների ու կալածքի արժէքի փողի սովորսիքը վեարել իրեն,..... իսկ ընտանիքը օդով եւ ջրով կերակրել, ափսոսալով, որ չի կարող եւ դրանց վրա հարկեր սահմանել:

Այս վիճակից էր խոյս տւել Վարդեւանը եւ երբէ՛ք մարաբայութեան հետ չէր կաթողանում հաշտւել, չը նայելով որ իրենց գիւղի բնակութեան մեծ մասը սրդէն մարաբա էր դարձել եւ օրից օր մարաբա դառնալը անխուսափելի պահանջ էր դարձել գիւղացու համար, կեանքը մի կերպ պաշտպանելու եւ անկումը քիչ հեռացնելու դիտմամբ: Վարդեւանի սկզբունքն էր եւ նա յամառութեամբ չէր բաժանւում այդ մտքից—կամ անկախ գործել եւ կամ իսպառ չը լինել:

Շէնց այդ օրերում, երբ ցանքսից ու տափնելուց նոր էին ազատւել գիւղացիք, երբ դեռ բազմ փորձուկ չէին մտել մի իրիկուն Մանուկը՝ Վարդեւանի հարեւանը գիւղի տէրտէրի եւ ուրիշ երկու դրացու հետ դիմեցին Վարդեւանի տունը: Գարանն ու Մարգարիտը բանից խաբար էին, իսկ Վարդեւանը յանկարծակի եկաւ: Տաք օրեր էին, անուշ եղանակներ, աստեղազարդ կապուտակ երկինքը պարզ եւ լուսնկան առաջի իրիկորէ իւր նորամահիկը ցոյց տւել ու

աներեւոյթացել էր: ներսը գուր սենեակում, կամ ախոռի կողքի *սեարիւներում* նստելու կարիք չը կար, բաց օդում, դրան առաջի երկու կողմից տան պատերով պաշտպանւած շւարքում էին նստել քարի նստարանների վրա եւ խօսակցում դրացիները դէսից դէնից:

Վարդեանը այդ օրերը շատ այցելութիւններ էր ընդունել: Իւր դրացիները դաս դաս եկել ուրախակցութիւններն էին յայտնել: Գէորգ աղաին խայտառակ դռնից ձանապարհելու համար: Ոչ միայն Շինոցցիները, այլ մինչեւ անգամ մօտակայ գիւղացիները, Գէորգ աղաից վառւածները մէկ մէկ եկել խնդակցել եւ մանրամասնութիւնների հետ ծանօթանալով հեռացել էին: Արդէն ո՛չ միայն Սագրււմ, այլ մինչեւ անգամ Արզուրում՝ քաղաքում ամեն փողոցում ու սրճաաններում խօսակցում էին Գէորգ աղաի անյաշող խաբէութեան եւ Վարդեանի դռնից խայտառակ հեռանալու մասին: Բանը այն դրութեան էր հասել, որ Գէորգ աղան ո՛չ միայն գանկատ էր սկսել Վարդեանի վրա ունեցած տասներկու լիրա պահանջի մասին, այլ տքնում էր օր առաջ պաշտօնեայ տանել ու խայտառակել, ստորացնել եւ քարուքանդ անել մի այդպիսի ըմբոստ շինականի, որպէս զի պատիւը վերականգնի եւ միւս պարտապանները նոյնանման քայլեր անելու սիրտ չ'անեն: Բայց գործը օրից օր ետաձգում էին պաշտօնականները, որպէս զի մի բան կարողանան պոկել ժլատ վաշխառուից, որի քսակի բերանը անհամեմատ նեղ էր դրամ դուրս հանելու դէպքում:

Վարդեանը սկզբում սովորական մի այցելու,

Թիւն կարծեց այդ դէպքը, բայց երբ առակներով ու օրինակներով տէրտէրն սկսեց Մանուկ աղբօր դիտաւորութիւնը յայտնել. Մարգարտին իրենց տունը հարս խնդրելու մասին, մռայլեցաւ Վարդեւանը, դառն մտքերը եւ ծանր վշտերը նորոգւեցան նրա սրտի խորքերում եւ նա մոլորւած չէր իմանում ինչ կերպ պատասխան տալ իրեն այցելուներին: Տէրտէրն ու ընկերակիցները այդ բանը վերագրելով Վարդեւանի պատրաստականութեան, կամաց, կամաց իրենց պատգամաւորութեան նպատակը պարզեցին եւ յայտնեցին, թէ իրենք վստահ են, որ Վարդեւանը չի մերժել իւր դրացու հետ այդ խնամիական կապը կապելու:

Բայց այդ առաջարկը սրտի խորքերից խոցեց Վարդեւանին: Նախ, որ նա յիշեց, որ ինքը, որպէս հայր, մի մեծ յանցանք էր գործել իւր անգրասիկ որդու՝ Գեղեւոնի նկատմամբ, նրան ամբողջ երեք — չորս տարով նշանած թողնելով եւ ասլա երկրորդ որդու վերաբերմամբ, որի ընկերակցին — տարեկցին արդէն ուզում էր նշանել իւր դրացի Մանուկը: Բացի այդ, որ նրա աղջիկը արդէն վաղուց էր հասել եւ իւր նեղութիւնների պատճառով այնքան տունն էր մնացել, որ ճէյխի մարաբա Մանուկը եկել էր, նրան հարս էր խնդրում, . . . : Ինքն, որ մարաբայութիւնից այնքան խորշում էր, եկել էին մարաբաների տուն աղջկան հարս խնդրելու: Կարատւեցաւ հօր սիրտը, մտածելով իւր զաւակների տարաբաղդ վիճակի մասին, բայց հնար չէր գտնում դրանց այդ անել վիճակից ազատելու, . . . : Հողը պառաւել էր, պարարտացնելու միջոց չունէր, անասունները կոտորել էին, ծախւել, լծկանները աւելացնելու հնար չո՛ւնէր, փող չը

կար, գտնելու էլ, ո՛չ հնար կար, ո՛չ էլ ցանկութիւն, իսկ դաժան պահանջատէր—վաշխառուն քիչ թէ շատ եղած չեղածը տանելուց յետոյ, դեռ սպառնում էր.:

Մոլորւել էր Վարդեանը, ո՛չ—այո՛—եւ ո՛չ էլ —ո՛չ—ասելու սիրտ չէր անում, իսկ Գարանը դրան ետեւից, Մարգարիտը պատուհանից անհամբեր սպասում էին պատգամաւորների հետ նրա վճռին: Գոռոզ մշակը չը զիջաւ, չընկճւեց եւ հաստատ մնաց իւր գաղափարին: Երկար երերումներից յետոյ յամառութեամբ ասաց.

—Մանուկ աղբա՛ր, զուր տեղ ես նեղութիւն քաշել եւ այս բարեկամներիս էլ ծանրութիւն պատճառել: Ես քեզ մի տարի առաջ ասացի, որ ես ժամանակ չ'ունիմ հարսնիք անելու: Դեռ նախ իմ որդուս եմ կարգելու, հարսիս տուն բերելու եւ ապա աղջկան մասին վճիռ կայացնելու: Բայց, քանի որ բանը այդտեղ հասաւ, ես քեզանից խնդրում եմ, որ քու տղիդ համար դու աղջիկ ուրիշ դռնում ման արի, ես աղջիկ չեմ կարող տալ *մարտարտի* տան: Եղբա՛յր, ես Յշմարիտը խօսող մի մարդ եմ, հա՛ անասունը, հա՛ մարաբան, երկուսն էլ նոյն բանն է ինձ համար: Քանի որ դու *աղաներ* ունիս, ո՛չ տունդ քուկդ է, ո՛չ արտդ, ո՛չ լծկանդ, ո՛չ կթանդ, նոյնպէս քուկդ չեն, ո՛չ աղջկաներդ, ո՛չ հարսներդ եւ ո՛չ էլ կնիկդ: Ուզումէք ելէք բերանիս զարկէ՛ք, բայց տէր ունեցողը, իմ կարծիքով, իրեն սեփականութիւն չի կարող ունենալ: Աւելի լաւ է աղջիկս դնեմ, մորթեմ, քան թէ մարաբաի տուն հարս տամ, :

Այնպէս սառը տպաւորութիւն գործեց այս բառերը պատգամաւորների վրա, որ նրանցից ո՛չ ոք չը

կարողացաւ պատասխանել: Երբ դրանք երկար լուռ,
մունջ, միայն տխուր ու աղէկէզ հառաչում էին, յան-
կարծ Գէորգ աղան պաշտօնականներով եւ ոստիկա-
ներով եկաւ, իջաւ վարդեւանի դրանը: Տունը շրջա-
պատեցին եւ սկսեցին ցուցակագրել նրա կարողու-
թիւնը, :

VI.

— Խօսի՛ր ժայռի դէմ առաւ, ասաց վարդեւանը,
երբ սկսեց դատարանի գործադիր վարչութեան գոր-
ծակալը մէկ մէկ արձանագրել նրա կայքն ու անա-
սունները: Նա թէեւ ջանում էր դիմանալ եւ այս հար-
ւածին, բայց մորմոքի սաստկութիւնից չէր կարողա-
նում զսպել այլայլութիւնը եւ արդէն նկատուում էր,
որ մոլորութիւնը նրան տիրել էր: Երբ գործակալը ար-
ձանագրութիւնն էր կազմում, վարդեւանը բոլոր ճի-
գը թափեց մօտեցաւ նրան ու ասաց.

— Ինչի՞ էք արձանագրում իմ կայքերս, էֆէնդի՛,

— Կը գաս քաղաք, բիդայէթում կ'իմանաս պատ-
ճառները:

— Բայց ինձ պետք չէ՞, որ յայտնէ՛ք, թէ ինչ պատ-
ճառով կազմեցիք այս ցուցակը:

— Գէորգ աղաին ունեցածդ տասներկու լիրա
պարտքի, նրա տոկոսիքի ու դատաստանական ծախ-
սերի համար:

— Լա՛ւ, բայց չէ՞, որ ես այդ տասներկու ոսկի
պարտքիս դէմ վճարել եմ կանխիկ փողով երկու ան-

գամով երեք եւ երկուս, ընդ ամենը հինգ լիրա:

— Ստացական ունի՞ս,

— Բայց նա չի կարող ուրանալ, քանի որ ունի օր առաջ ձեզ մօտ, այսքան մարդու մօտ խոստովանեցաւ, թէ՛ ստացել է:

— Ես ոչինչ չեմ ստացել, ասաց լրբաբար Գէորգ աղան: Այն տւածդ ուրիշ հաշիւ էր, ուրիշ գործի համար էր:

— Երկու սոմար գարի, սոմար ու կէս ցորեն է տարել, որ նոյնպէս չորս լիրա արժէ: Չորս լիտր իւղ եմ տարել այս տարի, չորս լիտր անցեալ տարի եւ տասը լիտր պանիր, որ արժէն երեք լիրա: Էլ ես քեզի ի՞նչ եմ պարտք:

— Քու հաշուովդ, ասաց դատարանի գործակալը պարտքդ ամբողջապէս տւել ես, հապա ի՞նչի մուրհակդ ետ չէ՞ս ստացել. կամ վրան՝ վճարածներդ գրել չէ՞ս տւել...

— Ախ՛ էֆէնդի՛, մի՞թէ՛ դուք չը գիտէ՛ք, մի՞թէ՛ դուք չէ՞ք ճանաչում այս անօրէնի հոգին: Մի անգամից փող չես ճարում, որ տանես եւ մուրհակը ստանալով վճարես եւ դուրս գաս, օձիքդ ազատես այս տգրուկի ճանկից: Գիւղացի—մշակ մարդ, կտոր—կտոր փող է ձեռքերս անցնում, իսկոյն տանում ենք, տալիս, որ պարտքերից ազատւինք, վախենալով քովերս պահել այդ փողը. քանի որ միշտ նեղուժեան եւ կարիքի մէջ ենք: Իսկ սրանից խո՞ չենք կարող կտոր կտոր փող յանձնելիս մուրհակը ետ պահանջել: Մենք գիր չը գիտենք եւ հաւատում ենք իւր խօսքին, թէ վճարածներս արձանագրում է, որտեղ որ պետք է: Ես իմ հաշուով, բացի տոկոսից, մի բան պարտք չունիմ այդ անխիղճ ձրիակերին:

—Այդ իմ գործս չէ, ասաց էֆէնդին, եթէ վկաներ ունիս, եթէ կարող ես հասաւատել, որ այդ փողերը եւ ապրանքը յանձնել ես Գէորգ աղաին, հաստատիր բիդայէթի առաջ, ապացուցիր, այն ժամանակ պահանջատէրիցդ ո՛չ միայն կըստանաս անտեղի ծախսերիդ վնասը, առանց նրան մի փարավճարելու, այլ մինչեւ անգամ նրան կարող ես պատժել տալ բանտարկել տալ:

—Այո՛, ունիմ վկաներ, բայց եթէ գա՛ն, վկայե՛ն դատարանի առաջ: Գէորգ աղաի երկիւղից, ո՞վ կարող է գալ եւ նրա դէմ վկայել: Կայ ամբողջ Սագի դաշտում մի հայ՛, որը պարտքով կամ ուրիշ խնամական կապերով կապւած չը լինի այդ արիւնարբու աղաի հետ: Կամ եթէ գան, արդէօ՞ք դատաւորները կը լսեն այդպիսի վկաներին:

—Դու վկայ բեր կարգին եւ պատւաւոր մարդիկ, դատաւորները քու պահանջիդ բաւականութիւն կը տան, ասաց էֆէնդին եւ հրամայեց, որ անկողինները պատրաստեն, որպէս զի հանգստանան:

Քէհան հիւրերին իւր տունը տարաւ եւ առաւօտ վաղ ձանապարհի գցեց դէպի քաղաք: Ամենքի խօսակցութեան նիւթը դարձեալ Վարդեւանն էր, նա գիւղի մէջ ամենքի սպառնութեան եւ արմանքի նիւթ էր մատակարարում: Վարդեւանը առաւօտից մինչեւ իրիկուն խօսում էր այս դրացու, այն բարեկամի, ծանօթի ու անծանօթի հետ, բայց երկու լուրջ, վստահելի մարդ չէր գտնում, որ տանի, ներկայացնի դատարան եւ պատժել տայ յանձաւոր վաշխառուին: Ամենքն ասում էին, որ գիտեն, տեսել են, համոզւած են Վարդեւանի լոյսի նման պարզ կճարումների ճշմարտու-

Թիւնը, բայց ինչ ինչ պատճառներով, վրէժխնդրութիւնից վախենալով, չեն կարող մտնել դատարան եւ ճակատ ճակատի դիմաց բացատրել արդարութիւնը: Կային այնպիսիները, որոնք այրւած սրտով խոստանում էին Վարդեւանին այդ պարտականութիւնները, իսկութիւնը վկայելու պարտքերը կատարել, բայց դրանց էլ վստահել չէր կարողանում Վարդեւանը, քանի որ դրանցից իւրաքանչիւրը Գէորգ աղաի հետ ինչ ինչ դատաստանական վէճեր էին ունեցել եւ դատաւորները նրանց վկայութիւնները չէին կարող լսել:

Բայց ամենից գլխաւորը փաստաբանի կարիքն էր: Քաղաքի ամենայայտնի փաստաբանը պաշտպանում էր Գէորգ աղաի գործերը: Իսկ սրա դէմ հասկացող եւ անւանի մարդ էր հարկաւոր, որպէս զի խօսքը կարողանար առաջ տանել եւ դատաւորներին ստիպել, լսել Վարդեւանի վկաներին: Մի այդպիսի մարդ էլ հեշտ չէր ձեռք բերւի, տասը—քսան լիբայի հազիւ յաճն առնէին մտնել դատարան եւ պաշտպանել Վարդեւանին, իսկ Վարդեւանին, ո՞վ կը տար այդքան գումար: Գործն էլ այնքան չնչին գումարի էր, որ դրա համար ո՛չ ոք չէր զիջանիլ դատարան մտնել, Թշնամութիւն ունենալ եւ հակառակութիւն ծագեցնել Գէորգ—աղաի, կամ մանաւանդ նրա փաստաբանի հետ:

Վարդեւանի վիշտը օրից օր սասականում էր: Գէդեւոնը Կարսից չէր կարողանում ազատւել, իսկ խնամոնք զայրացած այդ անտարբեր դանդաղկոտութիւնից վեր առին եւ խեղճի նշանածին մի ուրիշի խօսք աւին, որը խոստացել էր, իսկոյն մի ամսից, նոր

պսակին հարսանիք անել: Այս բանը թէեւ ծածուկ էին ուզում պահել Վարդեւանից նրա հին խնամինե-
րը, բայց ասած է, „հալղի բերան—ջլալի բերան“,
եւրբ կը պահէի այսպիսի գաղտնիքը: Գարանը կանան-
ցից ծածուկ լսել էր, վերաւորւել է բանը յայտնել էր
ասուսնին: Երկու ամուսիններ որքա՛ն խորհել էին, նար
չէին գտել, հնար չէին կարողացել մտածել, որ ազա-
տեն իրենց հարսնացուին եւ իրենց այդ սպառնացող
վտանգաւոր խայտառակուծիւնը: Իհրեւոնին էլ գրել
էին, որ անմիջապէս գործը թողնէ ու գայ. բայց թշ-
ւառ գործաւորը եւրբ կարող էր գալ:

Ամբողջ Ապրիլ, Մայիս եւ Յունիս ամիսներում
բանել էր Իհրեւոնը եւ ստակ չէր ստացել: Պետք էր
շարունակել գործը, որ կապալառուները փող ստա-
նային ֆանձարանից եւ վարօտը բաժանէին: Հարկա-
ւոր էր եւս մի ամիս դիմանալ, հակառակ դէպքում,
եթէ թողնէր ու հեռաւոր, այն ժամանակ շարատանջ
բանւորը զը զրկէր ամբողջ երեք ամիս աշխատանքից,
իսկ արդէն Գարսի բանւորներին ամենալաւ աշխատու-
թեան օրերը գարնան վերջին եւ ամռան սկզբը ամիս-
ներն են, դրանից զրկւիլը սովի մատուցելու հետ հա-
ւասար է:

Թէեւ Վարդեւանը անձարացած դիմել էր խնա-
միներին եւ բացատրութիւն պահանջել, բայց նրանք
առանց այլ եւս ծածկելու, բողոքել էին նրա ու որդու
անտարբերութիւնը, անվախ յայտնել, պարզել նշ-
մարտութիւնը: Ճատ էր աշխատել համոզել խնամինե-
րին, մինչեւ աշուն սպասելու, բայց զուր, նրանք հար-
սանիքը բռնեցին գալստեան առաջի շաբթուն: Հէնց
հարսանիքի օրը հրաւիրած էր Վարդեւանը քաղաք,
Մեղրենց Իհորգ աղաի հետ դատը վարելու: Իսկ Գե-
որգ աղան իւր որդուն ուղարկել էր գիւղ, որ քաւոր

լինի Վարդեւանի հարսնացուն, որին հարս տանում էր վերջինի հակառակորդը, Գէորգ աղաի դրդմունքով եւ օժանդակութեամբ: Այս բանը աւելի սոսկալի կերպով ազդեց Վարդեւանի վրա եւ նա թէեւ մի քանի վկաներ տարած էր դատարան եւ ինքր նախապէս լաւ պատրաստուած խօսելու ու պաշտպանելու, բայց դատաւորները անողոր գտնեցան, նրանք չը զիջան լսելու թշուառին, հարստահարածին ու զրկւածին եւ վճռեցին, որ Վարդեւանը վճարէ տասներկու ոսկի Գէորգ աղաին, տոկոսովը եւ դատաստանական ծախսերովը:

— Վարդեւան աղբա՛ր, մի՛ յամառիլ, մի՛ հաստակողութիւն անել, արի՛, ինձ լսի՛ր եւ ես գործը կարգի բերեմ, ասում էր քէհան փսրտալով մի գիշեր հովանոցում Վարդեւանին, բոլոր ճիգը թափելով սրան համոզելու: Գու որքա՛ն յամառիս, որքա՛ն հակառակիս, պիտի քեզ վնասեն: Գու խօ՞ գիտես, թէ ինչ հաստատամիտն է Գէորգ աղան, որ միտքը դրեց, քեզ տնով տեղով կը փչացնէ: Գու արի, ինձ լսի՛ր, վնասի կէսից ետ դառնալն էլ մեծ օգուտ է, արի արտերդ տանք ու պրծիր: Ես աջնպէս կանեմ, որ էլի քու ձեռքը մնայ հողերդ, էլի գու ցանի՛ր ու քալի՛ր արտերդ, . . . :

— Թո՛, անխի՛ղճ, անհոգի՛, ի՞նչ ես ասում. ի՞նչ ես խօսում, . . . : Նրա ուզածն ի՞նչ է, Գէորգ աղան ի՞նչ է երագում. միթէ՞ նրա երեւակայութիւնը գիշեր ցերեկ իմ արտերի հետ չէ: Ես՞ իմ հողերս ծախեմ, այն էլ թշնամուս յանձնե՞մ: Կր տանիմ թուրքին կը տամ, մեր Մանուկի աղաին՝ Նէխին կը տամ, թո՛ղ մեր Շխնոցը Նէլխին փայ դառնայ, ես այդ անօրէնին ո՛չ թէ արտ, մի

Թիզ հող է՛լ չեմ տալ: Արդէն ճէյխը աչք ունի եւ ինձ քանի՛ անգամ մարդ է ուղարկել: Թէ ծախեմ, ճէյխին կը տամ, Թո՛ղ դուրս գայ Գէորգ աղաիդ աչքը եւ չը տնկէ խեղճ մշակի երկու օրավար հողի վրա: Ես, կեանքս ողջ, արեւս վրաս, գնամ ինձ Գէորգ աղաիդ ծախեմ, նրան մարաբա դառնամ, մանր ու խոշորիս նրան ստրկութեան մատնեմ, . . . : Գու, որ գնացել անձնատուր ես եղել, քառասուն հոգևով աշխատումէք եւ մի փոքր կուշտ հաց չէք կարողանում ուտել, հերի՛ք չէ՞, ուզումես, որ ես է՛լ քու օրն ընկնեմ: Թէ քեզ քէհա՛ է անել տուել, այդ բանից ուրախանում ես: Ո՛չ, ո՛չ, ես փող կը գտնեմ, ես նրա պարտքը կը տամ, ես իմ հողերս, քանի ողջ եմ, չեմ ծախել: Իմ մահւանից յետոյ, ի՛նչ ուզում է, Թո՛ղ լինի: Ասա՛, ասա տեսնեմ, ահա՛ ինչքա՛ն ուզումես, փող վաստկիր, կարող ե՞ս սրանից յետոյ քաղաքացուց ծախածդ հողերը ետ առնել: Թէ կուզես տասն անգամ աւելացրու ծախածդ գնից, տես քեզ մի բուռը հող ետ կըտան: Գիւղի մէջ որքան որ բերրի արտ, շնորքին մարգ կար տիրեցին. հայ, Թուրք, բուլբուլ աչքը մեր հողերի վրա է, էլ մէկ անգամ ձեռքից հանելուց յետոյ, ե՞րբ կարող ես նորից հողեր ձեռք բերել: Մի քանի գիւղացի կան, որ ունին իրենց հողերը, բայց ե՞րբ կը ծախեն: Անխղճութիւն չէ՞ նրանց հողին՝ աչք տնկելը: Չէ, քէհա՛, աւելի լաւ է, որ ես ինձ սպանեմ, ես իմ մանր ու խոշորին դնեմ դանակի տակ մորթեմ, քան թէ մի Թիզ հող ծախեմ: Հո՛ղ չը կայ, սահմանը քեզ յայտնի է, ամբողջ Սազում մի Թիզ բաց հող չը կայ, իսկ մենք այս պապենական դաշտից *չենք կարող դուրս* գալ: Հինգ ոսկով նա ինձ գերեց ու ստրկացրեց, հինգի փոխարէն տասն ու հինգ

լիրա է ստացել, տասն եւ հինգ լիրաի էլ ձեռքում վճիռքն առած, ուզում է տունս տեղս բրիշակ անել, հողերս տիրել, . . . ո՛չ, ո՛չ, այդ բանը նա չի տեսնիլ. . . :
Ես նրա փողերը կը վճարեմ, կը տամ, չեմ թոյլ տալ որ նա աճուրդի հանէ իմ կալածները. :

VII.

Մ ութն էր, գիշերային խաւարը առանց լուսնեակի պատել էր երկիրը: Երկնակամարի կապուտակը մթնագունել էր եւ աստղերը աւելի բոցապայծառ շողշողում էին: Աստղերի միջից պարբերաբար ասուպներ գլորում էին զանազան ուղղութեամբ, յետքից շողալէն գից բաց թողնելով, որոնք իսկոյն անհետանում էին: Թէեւ զեփիւռը մեղմ սուլումներով սահում էր դաշտի երեսով, Սազի մակարթակով, բայց այնքան թոյլ էր, որ ուռիների ձիւղերն անգամ չէին թէքում եւ հանդերի կիսահաս ցորենի ու գարու կաթնագեղուն հասկերը հազիւ ճոճում էին: Լուռ էր երկիրքը եւ մնջած երկիրը, մարդ ու անասուն, մինչեւ անգամ գիւղացու միակ հաւատարիմներն անգամ ուժասպառ մրափում էին, երկար օրւայ տեւողութեան մէջ տանջւած մարմինները, կարճ գիշերում հանգստացնելու համար: „Հոգնած—քնածն ու մեռածը տարբերութիւն չունի“, ասումէ շինականի առածը:

Բայց հոգնածութիւնը կարող է ընկճել զօրականին, դադրածութիւնը կարող է թուլացնել մշակին, քունը կարող է թմբեցնել գիանականին, իսկ ո՛չ մի ոյժ չի կարող մարել սիրոյ կայծերը, որը բա-

նի առաջ է գնում, բորբոքում է, որքան արգելքների է պատահում, արծարծում է, ինչքան ձեռման է հնձարկում, այնքան զօրեղանում է, եւ նրա համար քունն ու հանգիստը կարւումեն, զօր ու գիշերը հաւասարում: Այդպէս էր Մարգարտի վիճակը Մանուկի որդու Մնացականի հետ: Կարծես թէ Մնացականը աշխարհի երեսին միայն Մարգարտի համար էր մնացել եւ Մարգարտից ջուկ, է՛լ աղջիկ չէին նկատում Մնացականի աչքերը: Արգելած պտուղը, անհասանելին, դժւարինը միշտ իւր աստիճանով ամենաքաղցր եւ ցանկալի դառնալով, իդէալի ձեւ է ստացել եւ ձգել, քաշել է մարդկանց սիրտը եւ բարձրացրել, թռիչներ է գործել տւել: Աշխարհի վրա Մնացականի սիրոյ աչքերով ու կարծիքով Մարգարտի նման գեղեցիկ, քնքոյշ, բարեմասնութիւններով եւ ազնիւ հոգւով ուրիշ աղջիկ չը կար, իսկ Մարգարտի հոգեկան աշխարհը բովանդակում էր ամբողջապէս Մնացականին: Վարդեանի խտուածիւնը, անողոքութիւնը եւ բռնակալութիւնը միայն սաստկացրել էր սիրահարների սէրը, նրանք է՛լ ջերմ սիրով կապւել էին եւ աւելի հետամըտել իրար հետ ժամե՛ր, երկար ժամե՛ր անցկացնելու, վշտակցելու եւ մխիթարելու:

Մէջ գիշեր չեղած սիրահարները դուրս էին գալիս եւ այնպէս վարժել էին որոշ ժամերին, որ Մնացականը դեռ չը հասած որոշւած վայրին, Մարգարտը լուսամուտից դուրս էր գալիս նրան դիմաւորելու: Օրից օր կարծես գեղեցկանում էր Մարգարտը եւ տխրութեան քողը, արտասուախառն աչքերը նրան աւելի բոցավառում ու քնքշացնում էին: Վիշտը նրան լեզուն ձկունացրել էր, տանջանքը նրա մտքերը խո-

րացրել, հեծեծանքը նրան բլբուլ էին դարձրել եւ սէրը բանաստեղծ, այնպէս որ նա առանց կանգ առնելու ասում էր, խօսում էր, երգում, պատմում եւ իւր գուրգուրանքով քաջալերում ու մխիթարում Մնացականին: Իսկ վերջինս դիւթւած, հոգևով դրախտ փոխւած, առիւծ դարձած, բաժանւում էր իւր սիրականից, վստահ լինելով, որ նա իւր սիրեկանի շնորհիւ աշխարհի ամենաբարեբաղտ արարածն է: Մնացականը իւր տանջանքը երջանկութիւն էր համարում եւ իւր սիրականի համար ո՛չ միայն տանջւիլը, այլ կեանքից զրկելն անգամ՝ երանութիւն:

Թէ ի՞նչ էին զգում եւ թէ ի՞նչ աստիճանի բաղտաւորութեան մէջ էին երկու սիրահարները, կարող են միայն այդպիսի ջերմաջերմ սիրոյ հարւածներն ընդունողները ըմբռնել, բայց այդ անմեղ սիրոյ վայելքը շատ երկար չը տեւեց, . . . : Մի գիշեր վարդեւանը երբ զբաղւած էր իւր մտքերով, երբ անքուն մտածում էր հնար գտնել եւ ազատել իւր ընտանիքը, իւր օջախին սպառնացող մօտալուտ սոսկալի հարւածից, նկատեց Մարգարտի սողալով դուրս գնալը, . . . : Հայրը հետեւեց իւր անմեղ աղջկան, ինչպէս որսորդը եղնիկին, կամ բարակը նապաստակին եւ աղէտի նման հեռուն պազեց սպասելով տեսակցութեան հետեւանքին:

Բայց բացի անմեղ տրտունջներնից, բացի իրաւացի բողբոքներից, ի՞նչ կարող էին ունենալ անարատ հոգիները: Գանկատւում էին իրենց անողոք վիճակից, իրենց դաժան բաղտից եւ այդ գանգատները սրտակէզ հառաչներով դէպի վեր բարձրացնում, դէպի երկինք ուղղում եւ բոցափայլ աստղերի վրա

նախանձալի հայեացք գցելով, դողդղում էին, երբ մի որ եւ է ասուպ սահում էր երկնքում, գլորում եւ յետքի գիծն անգամ աչքի նկատելի դառնալու չափ չէր մնում, այլ իսկոյն անհետանում էր եւ չքանում:

— Արդեօ՛ք այդ գլորւող աստղը իմը չէ՞ր, Մացակ ջան, ասում էր Մարգարիտը հառաչելով, որ այնպէս թոյլ երեցաւ ու մարեցաւ, կարծես գետնի տակ թաղւեցաւ, . . . :

— Բան չունի՞ս, Մարգարիտ ջան, գէշ բան ի՛նչի ես մտածում, ի՛նչի պիտի մարի բու աստղը ու թաղւի, դեռ նա շատ շատ է բորբոքելու եւ բոցափայլելու ինձ համար, Մացակիդ համար:

— Այո՛, փլփլալու է, փլփլալու եւ հանգչելու: Ո՞վ մեզի կը տայ բոցերով ու շողբերով աստղ: Լաւ աստղ որ ունենայինք, քաղաքում կը ծնէինք, ոսկու ու գոհարի մէջ կը թափախւէինք եւ բաղոտաւորների նման կը ցոլայինք, շաւղ կը տայինք, բայց պարտքնտէր մշակի աղջիկն ու մարաբաի որդին ինչի՞ պիտի բոցերով փայլատակին, . . . : Սեւ սուգն էլ մեզի շատ է տեսել անողորմ բաղդը, լացն ու կտկիծն է մեզ բաժին ընկել, . . . :

— Ես մեղաւոր ե՛մ, հոգի՛ս, որ մարաբաի զաւակ եմ դարձել, ես մեղաւոր ե՛մ, որ հայրս չը կարողանալով պապենական միւլքերը պաշտպանել, տարել ծախել է Տէյխին եւ ինքն էլ նրա մօտ ստրուկ է դարձել: Հօրս մեղքի համար ե՛ս պիտի տուժե՛մ. . . : Հօրս սխալանքի, թէ յիմարումեան համար ի՞նձ պիտի դատապարտեն, քեզ գրկիցս խլեն, . . . : Մեր սէրը խեղդեն. . . :

—Բանն այն տեղ է, որ իրանք գործել են սխալը՝ իրանք իրենց աններելի յանցանքով գլորել են խոր-խորատը, վրէժները իրենց նենգամիտ հակառակորդից ու թշնամիներից չեն կարողանում լուծել, եկել մեզ են տանջում, մեզնից են ուզում, կարծես, վրէժները լուծել։ Ո՞վ ասաց քու հորդ, որ օդան ու ախոռը շինելու համար, երթայ քաղաք, Շէյխից հազար դուրուշ պարտք անէ, թէ ի՛նչ է Շիւնոցի մէջ գլուխ ցոյց տայ, խօսեցնել տայ, թէ Մանուկը մի այնպէ՛ս օդա, մի այնպէս ախոռ շինեց, որ մեր գիւղում նմանը չը կայ, . . . : Բայց յետոյ մէկ օդա ու ախոռի համար մէկ օջախ կործանեց, պապենական միւլքերը Շէյխին յանձնւեց։ Ահա՛, այսօր մեր տունն էլ այդ օրը չէ՞ րնկնելու։ Գարանս հարիւր անգամ ասաց.—Վարդեւան, մենք մի լուծ գոմշի կարիք չո՛ւնինք, մեզ պետք չէ՛, որ դու պարտքով լրացնես գուժանիդ պակասորդը։ Համբերի՛ր, Ասուած երբ գործիդ յաջողութիւն կը տայ, կալերդ լիք լիքը բարով կը լցւի, յաջող կը ծախես ամբարիդ ցորենը, փողը գրպանումդ կը լքցւի, այն ժամանակ մէկի տեղ երկու լուծք առ։—Բայց չէ, կնկանը խօսքը տղամարդը ինչի՞ պիտի լսէ։ Լուծը ծախւեց, միւս լուծն էլ հակառակի նման քաղցից կոտորւեց, կալը դատարկեց պարտատէրը, կժանի եղն ու պանիրն էլ վրա գնաց, բայց անկուշտ պարտատիրոջ ճանկից չը խալսեցանք։—ես առանց գուժանի չեմ կարող ապրի—ասում՛ էր մեծ մեծ կոտորելով հայրս, բայց այժմ գուժանից ջոկ միւլքերն էլ պիտի տայ, . . . :

—Օ՛ֆ՛, սրտի խորքերից հառաչեց Մնացականը, որին իսկոյն արձագանք սւեց Մարգարիտը եւ լռե-

ցին երկուսն էլ մի պահ. . . : Բայց Մնացականը հօրն ու աներոջ սխալը այնքան մեծ չը նկատելով, չը կարողացաւ սրտում դատածը չարտայայտել իսկոյն իւր սիրեկանին:

— Բայց նրանք, քու ցոյց տւածի չափ էլ մեղաւոր չեն, առանց ախոռի ու օդաի ապրելն անհնար է, վնասակար է, պետք էր դրանք շինել. իսկ առանց գուժանի գիւղացին միայն չոր հաց կարող է կրկտնել եւ միշտ պարտքի տակ տոկալ: Այս ահագին խարաջին ու փէշքեաշներին միայն գուժանով կարելի է բաւարարուծիւն տալ:

Մարգարիտը չը պատասխանեց եւ լռելեայն գրկւեցին երկուսն էլ, թէկն տւին պատին: Նրանց նստարանը քար էր, նրանց հենարանը կոշտ քարի պատը եւ բազուկներով իրար գրկած, անմռունջ ու լուռ իրենց վիշտն էին արտայայտում եւ այն լուծութիւնով շատ ու շատ մտքեր էին փոխանակում, քան թէ բառերով:

Իսկ Վարդեւանը արձանացած, դարանի մէջ տարածւած, լսեց նրանց ու դառն մտքերի մէջ սուգւեց: Սկզբում շատ վրդովւեց, երբ լսեց ծնողների արարքների քննադատութիւնը, ուզեց խզել այդ խօսակցութիւնը եւ իսպառ բաժանել սիրականերին, բայց մտածելով ըմբռնեց նրանց ճշգրիտ նկատողութիւնը, հոգւով խռովեցաւ, դառնացաւ եւ անզգայանալով թմրեց, չը կարողացաւ անգամ սթափւել. . . . :

Թմրութիւնը այն աստիճանի ծանրացել եւ թուլացրել էր Վարդեւանին, որ նա մինչեւ անգամ չըզգաց, թէ ինչպէս սիրահարները բաժանւեցին եւ վերադարձան իրենց բները, խոստանալով հետեւեալ օրը

ժամադրած վայրը ներկայ գտնւել եւ իրար պարզել օրական անցկացրած դէպքերը: Երբ սնտափւեց Վարդեւանը եւ նրանց չըգտաւ իրենց տեղում, սկզբում սոսկաց, քիչ քիչ երբ համոզւեցաւ, որ նրանք արդէն չը կան, շտապեց տուն մտաւ եւ Մարգարտին իւր վերմակի մէջ պլլւած, պառկած նկատելով, հանգստացաւ, գնաց ինքն էլ տարածւեց իւր անկողնում: Բայց խաղաղ բունը չը մօտեցաւ Վարդեւանի աչքերին եւ նա մինչեւ լոյս ալէծուփ թափառեցաւ երեւակայութիւնների մէջ, կամայ ակամայ զիջաւ, ընկճւեց հանգամանքների առաջ, . . . :

Օրերը իրար ետեւից գլորւում էին եւ ցերեկը աստիճանաբար երկարում: Յորդ անձրեւները ողողեցին եւ սար ու ձոր դալարներով ծածկեցին, այնպէս որ տարին մեծ հունձ էր խոստանում: Մշակը, հողագործը հրճւում էր դիտելով իւր քրտնաթոր վաստակով ցանած արտերը: Այնպէս ցողուն էր տւել ցորենն ու գարին, այնպէս լիք հասկեր էին տւել ու լցւել որ անցորդի քէյֆն էր գալիս եւ զննելուց չէր կշտանում: Վարդեւանի արտերը մեծ—առատ բերք էին խոստանում, այնպէս որ ընկճւած ու միջավայրի առաջ խոնարհած երկրագործը, դարձեալ ձգւեցաւ, նորից հպարտացաւ, կրկին երագեց իւր անկախութիւնն ու ազատութիւնը:

—Մի քսա՞ն սոմար ցորէն, պարտքից էլ կը պրծնիմ, խարջից էլ: Գէդեւոնիս բերեմ, այնպէս աղջիկ առնիմ, այնպէս հարսանիք անեմ, որ խնամիներիս սիրտը ճաքի:

Վարդեւանի ոտքը արտերից չէր կտրւում, թէեւ մօտկամ էր մտել եւ հերկ էր վարում դրացիների հետ, բայց ազատ ժամանակները անցնում էր հան-

դով, հասնում էր իւր արտերը, եւ նրանց կողքով անց-
կենալիս այնպիսի վեհ դիրք էր բռնում, որ կար-
ծես ինքն ստեղծած լինէր այդ բոլորը:

— Ախ՛, մէկ քաղէի, մէկ կալս կրէի այս բարին, ես
ցոյց կը տայի Գէորգ աղաին, թէ ի՞նչ է նշանակում
արտերս գրել տալը: Ի՞նչի չունենայ մարդ տասը,
տասը հինգ ոսկի, տանէ առաջը գցէ ու ասէ.— Շո՛ւն,
ա՛ռ, այս է քու ուզածդ, ա՛ռ կե՛ր, այս էլ կե՛ր, Աստ-
ծու կրակն է: Հինգ ոսկու փոխարէն տասն ու հինգ
ոսկի կերել է, չէ կշտացել, աչքը դրել է արտերիս:
Անիծւած, փողի խնդիր չէ, փո՛ղ չէ՞ ուզածդ, ա՛ռ,
տասն ու հինգ ոսկի էլ եւ թո՛ղ քեզ ու քու ընտա-
նիքի համար այդ փողը դեղի ու դեղատուրի բաժին
դառնայ: Իմ դառն քրտինքով դադածս, իմ մանր ու
խոշորի աղի արտսունքով ժողովւածը, ի՞նչ սրտով
պիտի լափես, . . . : Բան չեմ ասում, փուշ դառնայ,
բուկդ մնայ, յաւիտեան դեղի դիմես, ճար չը գտնես:
Հալբաթ, որ ամեն հինգ ոսկու փոխարէն, եթէ երեսնա-
կաններ ստանան, նրանց ոսկին չի տեղաւորիլ ո՛չ ամ-
բարներում, ո՛չ քիւարներում եւ աշխարհի կը տիրեն
իրենց փողով: Բայց այդ ստակը, այդ հարստութիւնը
իրենցը չէ, մերն է, մեր, մշակներինն է, մեզնից են
խլել, գզլել ու դարսել. :

Արշալոյսը պարզւել, արեւն արդէն հորիզոնից մի նիզակաչափ բարձրացել էր, Շխնոցի նախիրը հեռացել, հորթերի—կովերի բառանջոցը, ոչխարների—գառների մայոցը, այծերի—ուլերի կտկտոցը դադարելու վրա էր, երբ Վարդեւանը մալերի ետեւից Գարանին վերադառնալը նկատելով ասաց.

—Այդ ոչուփուչիդ խելքը գլուխը բեր, ասա՛, որ եթէ նա մէկ էլ գիշերը դռնից դուրս գայ, Մանուկի լակոտի հետ տեսնւի, երկուսին էլ մի մահակով շահաստակ կանեմ, . . . :

Գարանը մի այնպիսի կերպով ծամածռեց դէմքը, որ կարծես ուզում էր ասել,—մա՛րդ, գժւե՞լ ես, ինչե՞ր ես խօսում, ո՞վ. . . ի՞նչ է պատահել եւ ամբողջ մարմնով մի հարցողական նշան դառնալով ամուսնին ոտքից գլուխ զննեց, հայեացքը քննեց եւ նրա դէմքից ասածների շարունակութիւնը բոպէական կերպով կարդալուց յետոյ, ներս մտաւ: Վարդեւանը մի խօժոր հայեացք նրա ետեւից ուղղելով ասաց:

—Անզգա՛մ, իբրեւ թէ չե՞ս իմանում եւ ջանում ես անմեղ հրեշտակ երեւել աչքիս եւ ինձ մոլորեցնել:

Արեւը ասափճանաբար բարձրանում էր, կիզելով լեռ, դաշտ, հեռզհետէ սաստկացնելով ջերմութիւնը: Գիւղացիք արդէն մտել էին մարգերը խօտերը հնձելու եւ մեծ ջանքով գերանդին շարժում,

յուսալով իրենց բերքով ո՛չ միայն նոյն եւ հետեւեալ ձմեռը իրենց անասուններին կերակրել: այլ մինչեւ անգամ մի մասն էլ ծախելով կարիքները հոգալ: Հարս — աղջիկ, պառաւ թէ դեռահաս, կանայքն անգամ մասնակցում էին հնձին: Ուրախութիւնը ընդհանուր էր: Խուրձ կապողները թուչկոտելով հասնում էին գործի եւ դաշտի մէջ կարգաւ բլուրների նման բարձրացնում էին քաղած խոտի դէզերը: Յուսահատ մշակը ոգեւորւած առատ բերքով, ոչ միայն քրտնաթոր վազում էր գործին, այլ ընկճւած, մորմոքած սրտերը ուրախութեամբ զեղւած, դուրս էին մղում հոգու խորքերից զգացածները օդը թնդացնող երգերի ձայներով: Մրմունջները, հառաչանքները արտայայտելը արգիլւած էր, իսկ ցնծութիւնները սանձելու կարիք չունէին մշակները: Միթէ՞ կարող է մշտաչարչար հոգին յուսալի բոպէներում զսպւել, մանաւանդ դեռահասի կրծքում, որը յուսախաբ բաղդի տատանմունքներին չէ մատնւել եւ չէ փորձւել: Երբ որոտընդոստ ձայնով երիտասարդներն ու պատանիները զնգզնգացնում էին ամբողջ դաշտը եւ նրանց արծազանք էին տալիս հեռաւոր լեռները, մի փորձառու ծերուկ հնձուր ասաց.

— Արեւը սաստիկ կծում է, երեւի անձրեւ եւ յորդ անձրեւ է գալու: Աղջիկներ՛ք, թան չունի՞ք, կամ մի թաս մածուն չունի՞ք, տւէ՛ք, չալխամա անեմ ու խմեմ:

Ծերուկին տւին պահանջածը եւ շատ չանցած սկօեցին մռայլ ամպերը Գեալուր—Գաղից դէպի հարաւ շարժւել եւ շուտով ծածկեցին հորիզոնը: Մռայլեց երկինքը, կուտակեցին ամպերը, բայց արեւը

կարծես բոլոր ոյժը ամփոփած, ուզում էր աներեւոյ-
թացնել այդ արծաթափայլ երկնային քուլաները եւ
անընդհատ ամպերի ձեղքերից տարածում էր իւր
ոսկիափայլ ճառագայթները: Մէկ մէկ կաթկթում էր
թաթաւը, տեղ տեղ հոսում էին անձրեւի լիք լիք
գնտիկները եւ քամին ընդհատում էր նրանց: Յան-
կարծ նորից դիզւեցին ամպերը, փայլատակեց, մռայ-
լեց եւ սոսկալի մռնջիւններով որոտացին ամպերը,
սարսափ սփռելով կենդանի աշխարհում: Կաթկթեց
թոնը, ընդհատւեց, յորդ սահեց եւ անձրեւի հետ վար
թափւեցան կարկտի խոշոր հատիկները: Եւ ինչ սոս-
կալի կարկուտ, ամեն մի հատը կակալի, ձւի չափ,
կապարի նման ծանր, սայթքում եւ դիպածին ջարդ
ու փշուր էին անում: Ամբողջ ժամ չք տեւեց, բայց
դաշտումն էլ բարի չք թողեց, ցանքսերը հողի հետ
հաւասարեց, տրորեց ու փշրեց:

Ամբողջ Սազը սպիտակ սաւանով կարծես ծած-
կւեց, դաշտը ողողեց ջրով ու կարկուտով: Հան-
դում գիւղացիք պատսպարւեցին իրենց խոտերի
դէզերի մէջ, բաց օդեայ մնացողներից շատերը, մինչեւ
ապաստանի հասնելը, վիրաւորվեցին կարկտի հատիկ-
ներից: Կարկուտի դադարելուց կէս ժամ անցած դեռ
ոչ որ սիրտ չէր անում դուրս գալ խոտերի դէզե-
րի միջից, իսկ այն տեղից դիտելով արտերի սոսկալի
վիճակը սկսեցին մօրմոքալ: Շխնոցի արտերը մեծ
մասամբ անխնայ տրորւեցին այդ անողորմ հարւածով
եւ կենդանի զոհւեց թշւառ շինականը, այնպէս որ
ապրուստի միջոցը կտրւեց եւ ամենքն էլ սկսան ան-
միջապէս ողբալ իրենց գարհուրելի վիճակը: Յուսա-
հատուեցին ծերերն ու պառաւները, լքան դեռահաս-
ները եւ տխրութիւնը պատեց բոլորի սիրտը:

Տղմի, ցեխի ու ապականութեան մէջ էլ չէր
լարելի աշխատել, դատելու էլ սիրտ չը մնաց: Առին
լերանդիներն ու գործիքները եւ թախծալի դէմքով,
յամբ քայլերով ուղղեցին գէպի գիւղ լոկի, մնջիկ:
Յուսահատ, փորձանքը այնպէս էր ազդել, այնպէս
վհատեցրել եւ կեանքը դառնացրել թշուառ հողագոր-
ծի. որ չապրողներին երանի էին տալիս իրենց մտ-
քում: Վարդեւանը այնպէս էր թուլացել եւ մտքուեկ,
որ կորցրել էր խելքը, միտքը, չէր իմանում, չէր զգում
շուրջը անցած—կատարածները: Երբ աղիողորմ հա-
ռաչներ էր քարձրացնում ու շնչասպառ տքում, մո-
տեցաւ նրա հարեւան Մանուկն ու ասաց.

— Հա՛ն, Վարդեւան աղբա՛ր, այս ել քրդե՛րն արին,
այս է՛լ թուրքերն արին, այս է՛լ վաշխառուներն
արին, : Ասուած մեզնից ձեռք է՛ քաշել,
ձե՛ռք, : Եթէ Ասուած չի կամենում մեր գործի
յաջողութիւնը, ես ի՞նչ անեմ, դու ի՞նչ անես: Բացի
տանջանքից, բացի ցովամահ ու ցրտահար չարչարան-
քից, ուրիշ բաժին մեզ չէ թողել: Դու ի՞նչ ուզում ես,
արա, որ կողմն ուզում ես, ձգւի՛ր, նա, որ չը կամենայ,
մէկ էլ տեսար մի կողմից—թումբ—գլխիդ զարկեց ու
տեղոց տեղ քեզ չորցրեց: Ես իմ կամքովս մարաքա
եղայ, քու կամքովդ դու Գէորգ—աղաի Յանգն ըն-
կար, : Ո՛չ, ո՛չ, նա մեզ պատժելու համար գլու-
քեց այդ բոցերի մէջ եւ պիտի մնանք, քանի որ նրա
բարկութիւնը չէ իջել . . . :

— Է՛հ, ինչ ե՞ս դուրս տալիս, ինչ ե՞ս յիմար յի-
մար քարոզներ կարդում: Նա մեզ խելք է տուել եւ
ազատ կամք, որ մենք մեր գործերը կարգադրենք ու
կառավարւինք: Մենք, որ յիմար ենք, մենք, որ տգէտ

ենք եւ գլորուամենք անդունդը, նրա դէմ էլի ի՞նչի մեղանչենք եւ մեր բոլոր տաջանքները նրան վերագրենք: Եթէ դու փառասիրութեանդ համար չը գլորուէիր Շէյխի դուռը, պարտք չառնէիր, ինչի՞ այսօր պիտի նրա մարաբան դառնայիր: Եթէ ես, չազահանայի, գուլթանս մեծացնելու չը ձգտէի, համբերէի, ի՞նչի պիտի Մեղրենց լակոտները ինձանից հինգ լիրաի փոխարէն տասն եւ հինգ լիրա առնելուց ջոկ, տասն եւ հինգ լիրաի էլ վճիռք ձեռք բերէին: Մենք միշտ մեր խելքի ծայրից ենք կործանւած եւ պիտի կործանուինք: Եթէ Աստուծոյ մեզ տւած շնորհքը խելացի կերպով բանասցնենք, ինչի՞ պիտի յուսահատ օրերի մէջ մնանք: Գեռ հինգ տարի առաջ Ամերիկական ընկերութեան մարդը եկաւ, խնդրեց, աղաչեց, համոզեց, որ մենք տարեկան մի թեթեւ հարկ տանք, մեր արտերը, կարկտի ու մկի դէմ ապահովենք: Ես այս տարի քիչը քսանը հինգ սոմար ցորէն ունէի վերցնելու: Եթէ մի սոմարի գինը, մի լիրա ամերիկացուն տսյի, այսօր կը գնայի, նրան կը բերէի եւ արտերիս վիճակը ցոյց տալով, քսանը հինգ լիրաս կանխիկ կը ստանայի: Բայց մենք իրար աշելով նորութիւնից փախչում ենք, պապերի ճամբից դուրս չենք գալիս եւ այս տեսակ դէպքերում միշտ մեղքը բարդում ենք մեր բաղտի վրա:

—Նրանք էլ ամեն բան խոստանում եւ ոչինչ չեն տալիս, բոլորը խաբէութիւն է: Մակարեանը կեանքը ապահովցուցած է եղել երկու հազար լիրաի, ահա հինգ տարի է ժառանգները մի ստակ էլ չեն ստացել:

—Այդ սխալ է, նա տասը տարի շարունակ վճարել է ապահովավճարը, վերջին տարին տւած չէ եղել:

յայտնի բան է, չէին էլ տալ: Թող վերջին տարւանը վճարած լինէր, տեսնէիր, թէ ինչպէ՛ս պիտի լլււային նրա աղջիկները այդ հազարների մէջ: Մերոնք, անհամբեր կովի նման, կաթը կը տան, կը կթւին, երբ կովկիթը կը լցւի, կից կը տան ու կաթը կը թափեն: Ինձ եանրգեանը ասաց, որ եթէ ուզենամ, ո՛չ թէ մինակ կարկուտի, մուկի, այլ մինչեւ անգամ հրդէհի դէմ կարող եմ ապահովել բերքս, մինչեւ տուն կրելս: Արդէն քրդերը, թրքի լամուկները քանի՛ քանի՛ անգամ արտերիս կրակ են տւել, դէզերս են վառել եւ կալերս են մոխիր դարձրել: Այն որ պիտի տանք աշարին, էղնամին, պահապանին, քրդին ու շէյխին, իրիցուն ու միանձնին, տանք մը փոքր էլ ամբերիկացուն եւ հանգիստ ապրենք, սրտերս խաղաղենք, ի՞նչ կորուստ կ'ունենանք: Բայց չէ, մէկ որ մարդուծամահ է, մէկ էլ որ պապս չէ արել, դրացիս չէ արել, ես ինչի՞ պիտի անեմ:

—Տա՛նք, տա՛նք, բայց մեզ ի՞նչ պիտի մնայ, որ տուն պահենք, մանր ու խոշոր կերակրենք, հագցնենք եւ ցանքսի էլբաժին պահենք: Թողնում են, որ ազատ շունջ առնենք, եւ մի բան ետ գցենք սեւ օրւան չը մնալու համար:

—Այդ ասա՛, այդ մասին գանկատւէ, տես, դրա դէմ բան չունիմ ասելու: Թրէնքով մեր բերքի տասից մէկն ենք տալու աշար, միւլթէզիմը հնգից մէկը վեր է առնում ու էլի չի կշտանում: Դեռ հլա պիտի կերակրենք միւլթէզիմի հինգ տասը ծառաներին եւ ձիաներին ամիսներով: Էղնամը ամեն անասունից պիտի տանի երկու դուրուշ, երեք դուրուշ, տանում են հինգ—տասը, էլի աչք են տնկում մեր մատակների, հոր-

Թերի եւ գառների վրա: Հազար խնդիր տուր, Թէ հայ-
րըդ մեռել է, եղբայրդ կորել է, ճնւած երեխան իւր
երրորդ ամսուժ մահացել է, հարկահանը չի լսում, յի-
սունը հինգ ղուրուշի փոխարէն վաժարւն է պահան-
ջումամեն մի մեռած, Թէ կենդանի արայածի համար:
Կաշիգ դուրս գայ, տանջւի՛ր, այրւի՛ր եւ մորմոքա՛,
մինչեւ չը տաս, դռնիցդ չի հեռանալ յոնհոգի պաշ-
տօնականը: Քէհաին տո՛ւր, հոգեբաժինը տուր, տո՛ւր
ու տո՛ւր: Հապա վաշխառո՛ւն, . . . մէկին տասը տո՛ւր. . .

—Տուր ու տուր, հիմի էլ ապահովութեան հա-
մար ամերիկացուն տո՛ւր, . . .

—Չես տալ, չես ապրիլ, կը տաս, սոված կը մնաս,
տկոր կը մնաս. . .

Քարծեալ լոեցին դրացիները, դարձեալ մնջեցին,
մտքերով խորասուզեցան վշտերի դաշտը եւ ընկզ-
մեցին: Միայն շնչառութիւններն էր լսում եւ եր-
բեմն երբեմն էլ տխուր ու թոյլ հառաջում էին: Վեր-
ջալոյսի վերջին ճառագայթներն էլ թռան Սազի դաշ-
տավայրից, Փալան—Թէօեանի լանջերից ու գագաթ-
ներից եւ արեւն էլ իլիջայի սարերի ետեւը ընկզմե-
լով, խաւարի ու մեծութեան մէջ թողեց վշտահար եւ
յուսակտուր Սազեցի մշակներին. . .

IX.

Էլոյսը բոլորովին կարել էր: Արդէն մի
ամբողջ շաբաթ անցել էր կարկառի օրից եւ արեւի
ջերմութիւնը, գիշերւայ ցոյրը, հորի ոյժը չէին կարո-
ղացել փշրւած եւ տափկացած ցորենի ու գարու եղէ-

գները բարձրացնել: Մինչեւ անգամ որպէս խոտ, կամ դարմանցու չէր կարելի քաղել արտերից, որոնք օրից օր փչանում էին: Գիւղացին մնացել էր ձեռքերը ծալած, ո՛չ հորում գորեն, ո՛չ ամբարում ալիւր եւ ո՛չ էլ տաշտում հաց ունէր: Սովի սոսկալի պատկերը իւր քստմնեցուցիչ տեսարաներով նկարւում էր շինականի մաքում եւ նա դողդղում, սարսռում էր մտածելով չարատանջ աշնան յաջորդող տաժանելի ձմռան մասին:

Պարբերաբար քաղցին ու տկտրուածեան դիմադրող հողագործը վարժւել է չարքաշ կեանքին եւ ամեն միջոց գործ է դնում միշտ, մի կերպ եօլա գնալու ներկայ տագնապում, բարեյաջող ապագայի յուսով: Եթէ գորեն—գարին անգուժ հարստահարիչները, վաշխառուները եւ կամ բնուածեան աւերիչ ձեռքը խլում, փչացնում է, շինականին մնում է իւր անասունների նման բոյսերով, վայրի խոտերով եւ սրանց արմատներով կերակրել: Ինչպէս մուկը կտրում է, փչացնում է մարդու դառն աշխատանքով ցանած ու աճեցրած գորեն ու կրում իրեն համար գետնի տակ այս ու այն կողմն ամբարում, ձմռան բքին իրեն պաշար պատրաստում, այդպէս էլ մարդիկ բահ ու փետատ ձեռք, առած ընկնումեն հանդի մէջ մկների ժոժողոված ատուլն ու կոճղէզը իրենց տունը կրելու: Իայց այս բոյսերով, որքա՛ն էլ առատ լինին, ապրելն եթէ անհնար չէ, անտանելի է: Էլի պէտք է աշխատել ընկել դէս դէն եւ քիչ ալիւր, գորեն, կորկոտ ձեռք ձգել եւ քչից շատից տան ԹԹխմորը գոնէ չը պակսեցնել, առանց որին հայ գիւղացին չի կարող ապրել:

Արդէն այս տագնապալի օրերում շինականին իր

ամբողջ անցեալը, իւր լաւ եւ վատ գոյներով ներկայանում է երեւակայութեամբ: Այդ բովը նրան քաջալերում է եւ թոյլ չի տալիս քաղցր կեանքից ձեռք քաշելու, ապագայի քաղցրագոյն յոյսով: Յիշում է, որ նա ունեցել է բարեյաջող տարիներ, լիքն են եղել հորերը ցորենով եւ քիւարները բարով: Բաց է եղել նրա պահեստը ո՛չ միայն անցորդի, աղքատի, այլ մի՛նչ-եւ անգամ սարի այս ու այն դիու ազգակիցների համար, որոնք իրեն պէս պատահարներից ընկճւած, եկել ու պարկերը լքցնելով առատութեամբ տարել ու ապրել էին: Յիշում է, որ ինքն էլ փոխադարձաբար գնացել է, բերել ու սեւ օրերը անցկայրել: Աւելի եւս այդ օրերը յիշում է, թէ ում փոխ է տւել եւ ում ցորեն, կամ մի ուրիշ նիւթ պարք ունի: Նեղ օրում պահանջները ուզելը ամօթ չէ, պարտապանը պահանջատիրոջ կարօտութիւնը աչքի առաջ ունենալով, ձգտում է վերադարձնել պարտքը եւ փոխարինել բարիքը:

—Վարդեւան աղբա՛ր, ասաց մի օր նրա հարեւան Մարուքը, թէ կարելի է, թոխլիների գինը տաս, գիտես եւ մեր հալը: Գիտեմ, որ քու էլ միջոցդ շատ լաւ չէ, մանաւանդ որ թոխլիներն էլ տարիը քաղաք, այն դատարանի անդամների բերանը ոսկոր գցեցիր, քեզ էլ օգուտ չը բերեց. բայց մեր վիճակը խօ՞ լաւ գիտես, մի թիզ արտերս չազատուեց. . . : Փառք Աստծո՛ւ, էլի քու արտերից մէկ երկուսը կը քաղւի, հերկերդ փրկւեցին խշմից:

—Մարուք աղբա՛ր, Աստուած գիտէ, մոլորւել եմ, . . . : Մտքիցդ չ՛անցնի, թէ Վարդեւանը մոռացել է պարտքը, կամ քեզ խաղցնում է, . . . : Միտքս դրել եմ մոզիկ-

ներս ծախել եւ նախիրն եմ ուղարկել, որ լաւ գի-
րանան: Ուզում ես, հեմիկուց գին դնենք, վեր առ, չես
ուզում, մնա՛, աշնան ծախեմ եւ Թոխլիներիդ գինը
տամ:

— Ինչպէս ուզում ես, այնպէս արա, միայն մի՛ մո-
ռանալ, որ շատ նեղուժեան մէջ ենք:

— Խօսքս խօսք է, վստահ, գնա գործիդ:

Գեռ հազիւ ճանապարհել էր Վարդեւանը Մա-
րուքին, ինքն էլ շշմած մտածում էր անելիքի մասին,
երբ նրա դուռը կտրեց մի ուրիշ հարեւան, որից
մի լիրա էր փոխ առել Վարդեւանը ու դատաստա-
նական գործադիր մարմնի ներկայացուցչին տւել,
որպէս վարձ:

— Այն մի լիրան, Վարդեւան աղբա՛ր, հոգուդ
մատաղ: Մուտուրկանցուց մի սոմար ցորեն գնեցի, կա-
լին պիտի տայ, այսօր նեղուժիւն ունի, եկել է, սլա-
հանջում է:

— Մի լիրա՛ն, . . . : Բայց փող չո՛ւնեմ, Յար չը կայ:
Ձի սպասել մի տասն ու հինգ օր. Ղարսից Գէդեւո-
նիցս փող պիտի գայ, իսկոյն կը տամ:

— Հաւատացի՛ր, շատ նեղն եմ, մարդը եկել է
դուռս, չը տամ, վախենամ, ցորենը Թանգէ, յետոյ
մանր ու խոշորս նեղուժեան մէջ գցեմ, . . . :

— Մի տեղից գտի՛ր, Մարգար ջա՛ն, արեւս վկայ,
Գէդեւոնիցս փող ստանալու պէս, տուաջի անգամ բե-
րեմ քեզ վճարեմ. . . : Մի՛ վախենալ շատ չեմ ուշացնի,
մի՛ կասկածիլ, նամակ ունիմ, կարելի է, որ հիմի պո-
լիսն էլ եկած, քաղաք հասած լինի:

Իրար ետեւից, կարծես միախորհուրդ, գալիս
էին Վարդեւանի պարտատէրները եւ նա մոլորւած

ամեն մէկին մի մի պատասխան տալով ճանապարհում եւ մորմորալով հառաչում էր: Քանի որ արտերը ցոլում էին, առատ բերք խոստանում, մարդ չէր յիշեցնում Վարդեւանին իւր պարտքերը: Երբ կարկուտը ոչնչացրեց եւ փչացրեց նրա աշխատութեան պտուղը, ամենքն էլ կասկածեցան նրա պարտաճանաչութեան մասին, (Գոնէ Վարդեւանը այդպէս էր բացատրում) սկսեցին խստիւ իրենց պահանջները ուզել: Մարդ է, դրացիութիւն է, կարիք է, ամենքն էլ ունին պարտք ու պահանջ, բայց պարտապանը չո՛ւնեցածից ի՞նչ կարող է տալ:

Հէնց այդ դառը մտքերը Վարդեւանին պաշարած օրերը, քաղաքից մի պաշտօնական եկաւ եւ մի յայտարարութիւն եւս յանձնեց, թէ Օգոստոսի մէկին աճուրդով ծախուելու է Վարդեւանի շարժական կարողութիւնը: Եթէ այդ կարողութիւնը չը լրացնէր նրա Գէորգ աղաին ունեցած պարտքը, այնժամանակ հետեւեալ ամսում ծախուելու էր եւս անշարժ կաււածքը: Բաւական չէր այս գուժը, Վարդեւանը պարտաւոր էր գուժկանին կերակրել, պատուել եւ մի փէշքեաշ տալով արձակել: Քէհան եւ նրա խորհրդականները այդպէս էին խորհուրդ տալիս: Թէեւ Վարդեւանը հակառակեց, բայց պաշտօնականը բռնութեամբ մինչեւ չը կորզեց մի մէջիդիէ (մօտ 2 ը.) չը հեռացաւ, դեռ առանց հաշուելու կերած հաւերն ու ձւերը, տարած մածունն ու կարագը, վարեկներն ու գառը:

Հարւածը սարսափելի էր, Մեղրենց արիւնարբու լակոտը մտադրածը պիտի կատարէր: Գեղի մէջ պարծեցածը պիտի գլուխ բերէր, . . . : Վարդեւանի

կայքը, արտերը պիտի Արզուրումի մէջ մունետիկի ձեռքով աճուրդով ծախել տար: Այս միտքը սպանում էր Վարդեւանին, այս հարեածը խելաբժուժ արտ հողագործին, որը գիշեր եւ ցերեկ հանգստութիւնը կորցրեց: Գէհան ու տէրտէրը անընդհատ հետեւում էին Վարդեւանին եւ երկուսն էլ քննում էին նրա բոլոր արարքները եւ տեղեկացնում մանրամասնօրբար Գէորգ—աղաին, որի մարաբաններն էին: Գէորգ աղան խոստացել էր աճուրդից գնել Վարդեւանի կալածները եւ յանձնել նրանց մշակելու մարաբայական կարգով: Այս բանից մասամբ տեղեկութիւն ստացել էր եւ ինքը Վարդեւանը:

—Ողջոյն, ասաց մի իրիկուն տուն մտնելով տէրտէրը Վարդեւանին եւ անցաւ բազմեցաւ բազմոցի գլխին, առանց սպասելու տան փրոջ բարի—հրամմեցէքներին: Նստ չանցած նրան հետեւեց քէհան, որը նոյնպէս տեղ բռնեց տէրտէրի դիմաց: Վարդեւանը անմոռնջ նստած էր, առանց լսելու եւ մասնակցելու անգամ նրանց խօսակցութեան. Տրանջում էին դիւրի ջոջերը իրենց վիճակից, անողորմ բաղտից եւ յուսահատութիւնները արտայայտում: Վարդեւանը միայն երբեմն երբեմն հառաչում էր:

—Է՛հ, Վարդեւան ազբա՛ր, ասաց տէրտէրը խրատչի տոն տալով իւր ձայնին, ի՞նչ շատ հառաչեցի՛ր, ի՞նչ շատ մնջեցի՛ր: Աշխարհ է, մի օր այսպէս, մի օր այնպէս կը մեծնեցնենք, կ'անցնի, կ'երթայ: Աշխարհի համար ի՞նչի ես այդքան հոգս քաշում: Այս անցաւոր կեանքն ի՞նչ է, որ մարդ դրա համար այդքան մտատանջի, դառն ցաւերի ու հոգսերի մէջ մոլորւի: Ի՞նչ ուզում ես արա, կերածդ մի փոր հայ. հագածդ մի ձեռք

հալաւ է: Գու յաւիտենականի համար մտածի՛ր, որ կամ մշտնջենաւոր երանութիւն է, կամ անվերջ տանջանք: Վախենաս այս փուջ աշխարհի վրա մի աղքատ ապրուստ չը ճարես: Մի՛ լինել միւլքատէր, եղի՛ր մեզ նման մարաբա, ի՞նչդ կը պակսի: Միւլքատէր, թէ մարաբա. զանազանութիւնն ի՞նչի մէջ է: Ամեն դէպքում էլ մի ապրուստ, մի աղքատիկ կեցութիւն: Քանի որ մեզ այնպէս է վիճակել, որ մեզ պիտի թալանեն միւլթէզիմները, էղնամի մէմուրները, վաշխառուները, չարչիները եւ մեր բերքի մեծ մասը պիտի կողոպտեն, տանեն, աւելի լաւ չէ. որ մենք էլ մտնենք մի մի ուժեղ աղաի հովանու տակ, որ նա մեզ պաշտպանէ, . . . : Ի՞նչ անենք, թէ աղան պիտի կիսէ մեր բերքերքը, խո՛ գոնէ մեր բերքի կէսը մեզ կը մնայ եւ մեզ ամեն պատահեկան չի կարող ճզմել ու ճխլել: Արի ինձ լսէ՛, գնանք չը թողնենք, որ հողերդ ասրդով ծախւի, տանք Գէորգ աղաին. պայման անենք, դարձիր մարաբա, պրծաւ գնաց. . . .

— Ի՞նչ ես ասում, տէրտէ՛ր, . . : ես գնամ ու լիզեմ իմ թշնամուս ոտքերը, ա՛յ, անգութի, որը ինձ քար ու քանդ արաւ, . . . : ես մարաբա դառնամ, ինքս ինձ իմ ձեռքով գերութեան մատնեմ եւ ամբողջ ընտանիքս աղաին ճորտ շինեմ, . . .

— Մարաբա որ չե՛ս, իբր թէ ստրկութիւնից ազատ ե՞ս: Ի՞նչ տարբերութիւն կայ մի մարդու, կամ տասը մարդու ճորտ լինելու մէջ: Եթէ մարաբա լինես, մի մարդ պիտի քեզ դատեցնէ ու լափէ քու վաստակը, եթէ անձնիշխան լինես, ո՛չ թէ մէկ, այլ գուցէ եւ հարիւր մարդ քեզ պիտի կեղեքէ եւ առանց զգալու պիտի դրանց անուղղակի ճորտը լինիս:

—Մարաբա լինելով էլ կողմնակի կեղեքողներից չեն ազատոււմ, . . . : Քայց հազար անգամ նախապատիւ եմ համարում հարիւրներից կեղեքել, քան թէ տանս, ընտանիքիս իշխանութիւնը հակառակորդ խոյանձնե՛լ:

—Մէկ է, առաջ թէ վերջը, կալածներդ ծախւելու է: Կարող է պատահել, որ աճուրդում մի թուրք, մի քուրդ գնէ արտերդ եւ այն ժամանակ.

—Աւելի լաւ է թուրքի, քուրդի մարաբա լինել, քան թէ հայի, արիւնակցիս, որն ինձ կործանեց եւ աշխատում է գիշեր ցերեկ կործանել իմ դրացիներիս էլ:

—Սյն որ կորցնելու ես հողերդ, աւելի լաւ չէ, որ համ-կրօնակիցդ էլ առնէ,

—Ո՛չ ո՛չ, ես ուրախութեամբ քուրդին կը տամ, մուլին կը տամ, թուրքին կը տամ հողերս եւ նրանց սարուկ կը դառնամ, քան թէ հայի, որ փափուկ փափուկ որօրելով պիտի ծծէ արիւնս, ապականէ կեանքս: Քուրդը, զազան կամ իւր շահի համար աւելի լաւ կը պաշտպանէ ինձ, կամ մի հարւածով կըսպանէ եւ չի տանջէլ բուծ, սղոցի նման դանակով,.....:

X.

Իշեր էր, մառախլամած գիշեր, նման աշնան գիշերներին, որոնք ձմռան շուտափոյթ մերձենալն են բռնաբերում: Անձրեւի, թոնի շատ մանրուք էր թափում եւ աւելի գարնան, քանց ամառնային գիշերւան էր նմանում: Խոնաւած, թորւած հողի երեսով չստերը ցեխոտելով առաջ էր գնում վարդեւանը

Եւ թէ քայլերով եւ մտորելով: Գիւղում ոչ մի շշուկ չէր լսուած, ոչ իսկ քամու նշոյլը կար, որ գոնէ նրա սուր լոցին վարժ ականջները չը ծակէր: Գնում էր պատից պատ բռնելով եւ երբեմն երբեմն էլ կանգ առնելով: Նա մի, երկու անգամ քայլերը ետ դարձուց եւ երեք քայլ չը փոխած կրկին շարունակեց նախկին ընթացքը: Վարդեանը աւելի գլորուած էր, բան թէ գնում. նա աւելի գիականման թաւալումներով էր տատանուած: Նրա գոյնը մեռելային սիւլար էր ստացել, նրա խրոխտ աչքերը փոսն ընկած—յանգածի էին նմանուած եւ նրա անգամները սայթաքելով էին շարժուած: Կանգ առնելով խորհելով վերջապէս նա հասաւ Մանուկի դրանը եւ բաղխեց: Ներսից երկար պատասխան չը ստանալով կրկին բաղխեց եւ վերջապէս Մնացականը դուռը բաց առաւ, առանց ճրագի մուտք բակից ներս առաջնորդեց իւր ապագայ աներոջը: Մանուկը նրան ուրախութեամբ գիմաւորեց եւ նստացրեց իւր բարձր կողմը: Երկար տատանւելուց եւ սովորական խօսակցութիւնները կատարելուց յետոյ, ասաց Վարդեանը.

— Մանուկ աղբա՛ր, վաղը քու աղադ՝ ճէյխը գեղ պիտի գա՞յ.

— Այո՛, նա ինձ այսօր խաբար էր արել:

— Ուրեմն այգւան անպատճառ կը գա՞յ.

— Եթէ մի արգելք չը լինի:

— Գիտես ի՞նչ կայ, ես ուզում եմ դրանից մի տասնը հինգ լիրա վերցնել եւ այդ Մեղրենց լակոսների գործը վերջացնել: Դու մէկ դրան կամաց իմացուր եւ տես, գլուխ գալու բան է, գամ ու վերջացնը:

—Բայց նա առանց գրաւականի եւ դաշնագրի չի տալ:

—Այդ էլ կը տամ. ճարս ի՞նչ է, . . . : Փոխանակ թողնելու, որ արտուրդով ծախւի եւ այն անգուժարիւն ծծողների ձեռքն անցնի, ես ինքս գրաւ կը դնեմ: Գուցէ բազում բերեց, պարտքս կը տամ եւ կայքերս կազատեմ, . . . : Թէ ո՛չ աւելի լաւ է Շէյխի ձեռքըն անցնի եւ *Շխեռը Շէյխին* բաժին դառնայ, քան թէ այն տուն քանդող, օջախ կործանող Գէորգ—աղան տիրէ իմ կայքերս: Հազար անգամ լաւ է Շէյխին մարաբա դառնալը Գէորգ աղաին ստրկանալուց:

—Դրան կարծիք չը կայ. մանաւանդ որ Շէյխը հոգւով կպածէ գործի եւ ոչ ոքի չի թողլ տալ, որ իւր մարաբաին կեղեքէ, այն ինչ Գէորգը, ինչ էլ որ լինի, էլի մի հայ է եւ կողոպտման ենթակայ: Լաւ, ես առաւօտ կը խօսեմ ու քեզ կը կանչեմ:

Հետեւեալ օրը ճաշից առաջ Մանուկը կանչել տւեց դրացուն եւ ներկայացրեց իւր աղաին: Շէյխը ոտից գլուխ վարդեւանին քննելուց յետոյ, ասաց.

—Տղա՛, փող ես ուզել, նեղութեան մէջն ես եղել, այդ անօրէն Գէորգը քեզ էլ իւր թակարթն է գցել: Բայց ի՞նչ օգուտ, փող չո՛ւնիմ քեզ տալու:

—Աղա ջա՛ն, դու գիտես, օջախդ եմ ընկել, դու պիտի ինձ ազատես: Տասն ու հինգ լիրայով ինձ գերութիւնից կազատես:

—Ես փող չունիմ, այսինքն հիմի ազատ փող չունիմ, բայց տասն ու հինգ օրից, մի ամսից յետոյ կարող եմ տալ, ոչ թէ տասն ու հինգ, այլ յիսուն—հարիւր, որքան որ ուզես:

—Աղա ջա՛ն, քեզ մատաղ բու զաւակներիդ մա-

տաղցուն հաշուելով, փրկի՛ր ծառայիդ մանր ու խոշորին այս գերութիւնից: Որ կամենաք, կարող էք գտնել, ...: Ինչ դժւար է քէզ համար տասնը հինգ, կամ երեսուն լիրա գտնելը:

— Ես մարդու դուռ չեմ գնալ եւ ոչ ոքից փող չեմ խնդրել: Եթէ ուզում ես, կարող ես համբերել, մի չորս—հինգ օր յետոյ եկ քաղաք եւ եթէ պատրաստի փող ունենամ կը տամ, չեմ խնայիլ. միայն գրաւականով եւ ապահովութեամբ.

— Ինչպէս կամենում էք, ես պատրաստ եմ բոլոր կայքերս ձեզ մօտ գրաւ դնել:

— Քու քոչաններդ (կալաճագիր) որտեղ ե՞ն, նրանք վեր առ եւ բեր: Մինչեւ օրինական դաշնագիր չը կապես, մինչեւ բոլոր քոչաններդ չը յանձնես ապահովութեան, չեմ տալ: Տոկոսն էլ օրինական, ես ձեր հայերի նման անխիղճ չեմ, մէկին տասը չեմ առնել, իմս հարիւրին քսանը չորս, որոշ, կտրական, ոչ աւել եւ ոչ էլ պակաս: Խօսքս էլ տղամարդու խօսք, ինչպէս կը տամ, այնպէս կը կատարեմ, ինչպէս խօսք առնեմ, այնպէս էլ խիստ պահանջող եմ: Յրը օրից չեմ անցկացնի, որոշեալ ժամին ու ժամանակին ետ կը պահանջեմ: Ինչպէս տալուց երես չեմ դարձնել, այնպէս պահանջելուց չեմ վախենայ, չեմ կասկածի եւ չեմ մեղմանայ: Պայմանիցս մի մազ անգամ չեմ շեղիլ եւ սկզբից գէշ մարդ կը լինեմ, ճշմարիտը կը յայտնեմ, որ ապագայում ո՛չ թէ ես, այլ ինձ հետ գործ բռնող, պարտազանց գտնւողը ամաչէ եւ լեզուն չը համարձակի առաջս շարժելու: Ուզում ես, ա՛ռ, չես ուզում, մի՛ առնել: Խելքդ կտրում է, մօտեցիր փողերիս, թէ ո՛չ, հեռու կեցի՛ր ինձանից, որովհետեւ ես խոստմնադրութի գլուխը կը փշրեմ:

—Մարդն էլ այդպէս է պետք, աղաի պարտականութիւնն էլ այդ է, որ ճշմարտութիւնը սկզբից խօսի եւ շողոքորդ շարժումներով ու խօսքերով չը խաբէ իրեն դիմողին:

—Ուզում ես, տա՛ր, չես ուզում, մի՛ տանիլ: Որքան ժամանակի ուզում ես, այժմեանից որոշիր եւ հաշիւդ լաւ քննէ, որ վերջը չը զղջաս, ասաց խրոխտ նայածքով Շէյխը, ջանալով դէմքին աղայական միմիկաներ տալ:

Արդէն ժամանակ էր, վարդեւանը հեռացաւ, յուսադրւած եւ հինգ օր յետոյ քաղաք գնալով գրաւի դրեց իւր բոլոր հողերը տանը հետ Շէյխի մօտ քսանը վեց լիրայի: Նա ստացաւ միայն տասն ու վեց լիրա ու կէս, որը յանձնեց Գէորգ աղաին եւ արդարադատութեան պաշտօնեաներին եւ ազատեց Մեղրենց ժառանգների ճերաններից: Կէս ոսկի դրօշմաթղթի վճարեց, երկու ոսկի նօտարական ծախսերին, մի ոսկի դադիին եւ մի ոսկի էլ կալւածական պաշտօնակալին, որ արձանագրութիւն կազմեց վարդեւանի կալւածագրերը Շէյխի մօտ գրաւական թողնելու մասին: Այնպէս որ Շէյխին, ճշմարիտ է, վարդեւանը տեց միմիայն քսանը չորս տոկոս քսանը մի լիրաի համար մի տարեկան հինգ լիրա շահ, բայց իսկապէս վարդեւանը վճարեց ոչ թէ քսանը չորս տոկոս, այլ նա պարտաւորւեց վճարելու մօտաւորապէս վաթսուն տոկոս:

Ուղիղ է Շէյխը քսանը մի լիրա վճարեց եւ քսանը վեցի մուրհակ ստացաւ, այնպէս որ նա ամեն տեղ կարող է արդարանալ, քանի որ վեր է առել լոկ իւր դրամի համար քսանը չորս տոկոս, բայց վարդեւանը

դրօշմաթղթի, նօտարի, ղաղիի եւ կալածական ատեանի ծախսերը, այդ փոխառինութեան պատճառով վճարելով, նրա գրպանից դուրս եկաւ իրեն հարկաւոր գումարի համար մօտ վաթսուն տոկոս: Յանկարծ երբ ամեն վճառումները կատարելուց յետոյ, հաշիւը կարգի դրեց Շէյխը եւ քննելով յայտնեց վարդեւանին տարեգլխին վճարելիք գումարի քանակը, վերջինս մնաց ապշած: Ամեն վճարում իւր ներկայութեամբ էր եղել Շէյխը պարտական չէր նրա փոխարէն ծախսեր կատարել, հետեւաբար ինքը պարտաւոր էր դեռ համբուրել իւր Շէյխ աղաի ջիւբի փէշերն ու հեռանալ անվերջ շնորհակալիքը յայտնելով:

Քայց Արզուրումից Նինոց, հինգ վերստաչափ ճանապարհը մինչեւ հասնելը, վարդեւանը դառն մտքերով եւ առաջիկայում իրեն սպասող սոսկալի ապագայի խնդրով այնքան տանջւեց, որ գունատւած, մեռելատիպ հազիւ տուն ընկաւ: Քսանը վեց լիրա կրկնում էր նա անդադար, քսանը վեց օսմանեան ոսկի եւ յուսահատում: Այդքան գումար որտեղի՞ց պիտի միանւագ ձեռք բերէր եւ Շէյխին տալով կալածքը գրաւից ազատէր: Թէեւ զգում էր, հայելունման աչքի առաջ տեսնում էր իւր սոսկալի անկումը, նկատում էր եւ հաւատացած էր, որ պարտատէրը ամենադաժան կերպով իրեն Թեւից բռնելու, դուրս էր վանելու հողերից ու տանից, բայց մի խաբուսիկ յոյսով, մի աղօտ յոյսի նշոյլով նա տատանում էր: — Կարելի է գալ տարի Ասուած տւեց, հերկերս քսան քսանը հինգ սոմար ցորեն բերին: Կը տամ, կը պրծնիմ եւ կ'ազատեմ հողերս,.....:

Անբեր տարուն հետեւեց ցրտաշունչ ձմեռը, իւր սոսկալի սառնամանիքով ու բքերով: Վարդեւանը իւր մանր պարտատէրներին գոհացնելու համար շատ բանից զրկւել էր այդ ձմեռ եւ մեծ զրկանքի մէջ էլ մնացել էր ընտանիքով: Ինչպէս դատարկ էր նրա ամբարը, այնպէս էլ պարպւած էր քիւարը, մառանը: Արդէն թգոստոսի մէջ, երբ նկատել էր, որ քաղելու բան չէր մնացել արտերում, փոքր օրդուն՝ Մելքոնին էլ ուղարկել էլ Ղարս, իւր ծանօթ որմնադիրների մօտ քար տաշելու եւ օրական ստանալով, իրենց օգնելու: Գէդեւոնի եւ Մելքոնի օրականները ոչ միայն պետական հարկերը պիտի ծածկէին, այլ պիտի ընտանիքի ուտելիքն էլ մատակարարէին, քանի որ իրենց բաղդից տարին ստերջ էր եկել:

Բայց գործաւորի—օրավարձը, բանւորի էլ վիճակը շատ մխիթարական չէր Ղարսում, նրանք նոյեմբերի սկզբներին Ղարսի սառնամանիքից ստիպած հեռացել էին դէպի Բագու—Բաթում երկաթուղու գծի վրա Գործ գտնելու եւ Միխայելովի կայարանում կամուրջների համար քար էին տաշում: Այդ հեռաւոր անկիւներումն էլ շատ հեշտ չէր փող վաստկելը եւ սուն յասցնելը, այնպէս որ Վարդեւանը խիստ նեղութեան մէջն էր, ինչպէս մանր պարտքնտէրներից, նոյնպէս ուտելիքի կողմից: Օրից օր վիճակը վատթարանում էր եւ յուսահատութիւնը տիրում:

Այդ դժբաղութիւնների վրա աւելացաւ մի նոր խայտառակութիւն եւս, մի գիշեր Մարգարիտը Մնացականի, հետ փախան: Այդ փախուստը ինչպէս կայացրին ոչինչ չիմացան ծնողները, մինչեւ անգամ տարակուսանքի մէջ էլ մնացին, կասկածելով, որ չը լինի,

Թէ Թուրքերի ճանկն ընկան սիրահարները եւ փորձանքների մատնւեցան: Գարանը որքան ողբում էր եւ ինչ փաստեր ներկայացնում էր, չէր կարողանում վարդեւանին համոզել, իւր անմեղութիւնը հաւատացնել: Առաւօտից մինչեւ իրիկուն լացեց Թշւառ մայրը, երգւեց, ողբաց ու սգաց, բայց վարդեւանը անյողդողդ մնաց իւր կարծիքի մէջ: Մանուկն էլ փրնդրում էր իւր Մնացականին, բայց չէր համարձակուում մօտենալ իւր հարեւանի դռանը: Վերջապէս երկու խնամիներն էլ մոռացան անցեալը եւ սկսեցին միջոցներ ձեռք առնել, որոնել ու գտնել սարփաւորներին: Գիւղ—քաղաք չորս կողմը մարդիկ սփռեցին, որ գտնեն իրենց կորուստը, բայց ոչ մի կողմից տեղեկութիւն, բացատրութիւն չեղաւ, այնպէս որ ամբողջ շաբաթ անցաւ եւ չը յայտնւեցաւ, չիմացւեցաւ սիրահար փախստականների յետքը: Սազում, Յվայում գիւղ չը մնաց, որ չորոնէին, Բասենից, Թորթումից ու Գերջանից անյոյս վերադարձան փնտրողները եւ բաւական չէր քաղցի, ցրտի եւ պարտքերի մէջ նեղւիլը, վարդեւանին պետք էր եւս հալումաշ լինել Գարանի հետ իրենց փախստականների մասին եւս,....:

XI.

Անցաւ տասն եւ հինգ օր, անցաւ եւ ամիս բայց վարդեւանն ու Մանուկը իրենց զաւակների տեղը չիմացան: Եթէ ձեռքերում մի քանի սեւ փող է ընկնում, ախոռներում գառից, հորթից, եւ հաւի ինչ էլ որ ունէին, ծախում էին եւ փողը պոստի

հեռագրի եւ մասնաւոր անհատների վրա ծախսելով անցկացնում էին օրերը: Սառնամանիքը օրից օր սաստկանում էր, բուքն ու թիփին չէին կտրւում, սրանց հետ միասին չունեւորուեցին սառնում էր գիւղականին: Արդէն երեք ամսից աւել էր, որ ո՛չ մի փարա փող, ո՛չ էլ նամակ էին ստացել Գէդեւոնից ու Մելքոնից:

Բաւական չէր, որ քաղցից ու բքից տանջւում էին Վարդեւանն ու Գարանը, մանր պարտատէրներն էլ նրանց դադարումը կտրել էին: Օր չէր անցնել, որ հինգ տասը մարդ չը կտրէր նրանց դուռը եւ փող չը պահանջէր: Ել ո՛չ պատիւ էր մնացել, ոչ էլ երեսի ջուր, խօսքի էլ հաւատ չէին ընծայում, երդումի էլ, քանի որ անչափ անգամ խաբել եւ միշտ դատարկածեռն էին հեռացել պահանջատէրները Վարդեւանի դռնից: Յաճախ Վարդեւանը աղջկան փնտրելու պատրւակով գնում էր քաղաք, մի քանի օրով այս ու այն գիւղը գլուխը մի կերպ պահելու պարտատէրների ձեռքից, որոնք նրան իւր տան մէջ հանգիստ չէին թողնում: Բայց ոչ մի միջոց չէր օգնում, գիւղից ձեռք չէր կարողանում քաշել, իսկ երբ վերադառնում էր, բոլոր պահանջատէրերը միասին գալիս եւ սկսում էին իրենց պահանջներով տաջնել:

Վախով ու ախով Վարդեւանը անցկացրեց իւր տօները՝ ծնունդն ու մկրտութիւնը, չոր ու ցամաք խաշած խոտերով ու արմտիներով կատարեցին բարեկենդանները եւ դիմաւորեցին պահոց օրերին նւազած ու չորացած մարմնով: Թէքւեց փէտրւարն էլ եւ գարնանամուսն էլ հասաւ, բայց ձիւները հալչելու կամք չունէին, հիւսիսի սոսկալի քամիները փչում

էին դեռ եւ սարսուեցնում ամեն բան: Մարդիկ անասունները իրենց որջերից, իրենց ախոռներից էին կարողանում դուրս գալ:

Հէնց այդ օրերում հազիւ մի նամակ էր տացել Մանուկը իւր որդուց՝ Մնացականից, որը ձեռքին շտասլել էր Վարդեւանի բով կարդալ տալու եւ մխիթարւելու յոյսով: Վարդեւանը վշտաբէկ եւ յուսահատ առաւ նամակը եւ ծսնր ու հեկեկալով յեղցուցիչ ձայնով սկսեց կարդալ: Գարսնը եւ Մանուկի կինը՝ Մարիամը քիչ հեռուն մթնում կանգնած լսում էին բովանդակութիւնը:

«Սիրելի ծնողներ, հայրե՛ր ու մայրե՛ր:

«Մենք լսեցինք, որ Դուք մեզ շատ փնտրել, շատ տրորւել եւ շատ էլ տանջւել էք: Լացինք ձեզ համար, ցաւեցանք ու մորմոքացինք, քանի որ աշխարհում ձեզանից աւելի սիրելի, աւելի մերձաւոր ցաւակից եւ բարեկամ չենք: Կարող գտնել: Որքան որ դուք մեզ համար էք տանջւել, այնքան էլ մենք ցաւերով ենք տապակւել եւ հառաչել ձեզ համար: Այժմ սոյն նամակով Ձեզ դիմելով, խնդրում ենք, որ մոռանաք անցեալը, մոռանաք մեր պատճառած բոլոր սրտմաշուք կսկիծները եւ օրհնէ՛ք մեր ամուսնութիւնը:

«Գիւղից հեռանալով մենք Բասէնի վրայով եկանք հասանք Ղարաուրդան մի օրւայ մէջ, այնպէս որ երկրորդ օրը առաւօտեան անցնելով ռուսական սահմանը, մենք արդէն ապահովւած համարեցինք մեր կեանքը: Հայրի՛կ ջան, ապրի՛, շատ ապրի մեր Ֆամման՝ մատեանը, նա կարծես, զգում էր, որ մենք շտապում ենք փախչել ու ազատւել Շինոցից, Թուրքերից եւ աղաներից, փշրել մարաբայութեան շղթան,

գրա համար էլ թռչում էր, թռչկոտում էր մինչեւ մեզ տեղ հասցնելը: Բայց ցաւում եմ, սիրտս կտրուում է, որ ես պարտաւորեցայ այդ մատեանը ծախել Բաշ—քէօյի քէհախն եւ նրա գնով կաշառել տեղի տէրատէրներին, որ մեզ պսակեն: Առանց ձեզ մենք պսակեցինք Բաշ—Քէօյ: Խնդրում ենք օրհնէցէք մեզ, ներեցէ՛ք մեր կամապաշտութեան եւ թողութիւն տէք:

«Հարիւր բուբլով ծախեցինք Ֆաթմախ, բայց երկու հարիւրից աւել կը տային, եթէ մենք անցագիր ունենայինք, վախ չունենայինք գիւղապետից: Լաւ էր, այդ փողից մի քառասուն բուբլի ետ պահեցինք, որով երեք ամիս գիւղերում գլուխներս պահելուց յետոյ, եկանք Ղարս եւ ահա քսան օրէ Ղարսում տուն բռնած աշխատում եւ ապրում ենք: Գիտեմ հայրի՛կ, Նէյխը Ֆաթմախ համար քեզ շատ է տանջելու, շատ է զրկանքների մատնելու, բայց ի՛նչ անեմ, առանց Ֆաթմախ ո՛չ կարող էի Մարգարախ փախցնել, ոչ էլ գլուխս պահել, ճանապարհին ետեւիցս ընկած պլուտ: Չափթիէներից եւ քուրդ աւազակներից: Այդ ձիու գինը մեզ փրկեց, օրինական պսակին արժանացուց եւ այս օտար երկրում մեզ ապրուստ տեց երեք ամիս աւելի, մէկ խօսքով մեզ նորից գնեց:

«Դուք գիտէք, որ մենք ճարահատ դիմեցինք այս միջոցին, եթէ դուք օրհնէիք մեր ամուսնութիւնը, եթէ Վարդեւան ափարը դէմ չը կենար մեր միացման, եթէ մենք մարաբայութեան ենթարկւած չը լինէինք, յայտնի բան է, այս բոլորը չէր կատարել: Բայց մեր վիճակը մեզ ստեպեց, ո՛չ միայն ձեզ զայրացնել մեր փախուստով, այլ ձեզ նեղութեան ենթարկել

Ֆաթմաի՝ մատեանի պատճառով: Հաշի՛ր, հայրի՛կ. թէ ինձ բաժին տւիր, տանից հիռացրիր: Լաւ համոզւած ես, որ ես այլ եւս չեմ կարող ետ դառնալ, քանի որ Վարդեւան ափարը առողջ է, ես նրա աչքին երեւելու չեմ համարձակւիլ: Մանաւանդ որ Շէյխի նման աղաի ձեռքի տակ մարաբա լինելը մեզ բնաւ հասելի չէ: Տարին տասներկու ամիս նրան համար աշխատելուց, հոգնելուց դադրելուց եւ մորմոքալուց յետոյ, նրա եւ իւր տուփոտ լակոտների կրքերին զոհ դառնալու առիթներեց փախչելու է, . . . :

«Ես արդէն այստեղ մտայ Գլնիկցի վարպետները մօտ քար տաշելու, օրական առ այժմ մինչեւ մի ըուբլի վաստակում եմ, այնպէս որ այդ փողով մենք երկուսով հանգիստ ապրելուց ջոկ, կարող ենք մի բան ետ գցել եւ ձեր նեղութիւններին էլ օգնութեան հասնել: Թէեւ այստեղ էլ գարուն չէ եկել, բայց շատ գործ կայ, որոնց համար քար են պատրաստել տալիս ձմեռը, տաշում եւ գարուն բացելու պէս գործերը կարգի դնում: Խոստացել են գարնանը ըուբլուց աւել օրական տալ:

«Ուղիղ է, այստեղ էլ աշխատում ենք ուրիշի դրանը, այստեղ էլ մեր աշխատանքից մաս ու բաժին են հանում վարպետները, վերակացուները, կապալառուները, այնպէս որ մեր աշխատութեան գնի կէսն էլ մեզ չի հասնում, բայց համեմատաբար այդտեղից շատ ու անչափ հանգիստ ենք եւ հոգիներս չի խռովում անգուծ աղաների, դաժան գործակալների եւ դատարկասլորտ ոստիկանների ներկայութեամբ: Այդտեղ պարտաւորւած էինք դառն աշխատելուց յետոյ, ո՛չ միայն չոր ու ցամաք ապրուստով զրկանքների մատնել մեր անձը, այլ մինչեւ անգամ լուելու,

մնջելու եւ գլուխներս կախած հնազանդելու այն
հարւածների առաջ, խոնարհւելու այն ձեռքերի տակ,
որոնք մեզ տանջում էին: Այն ինչ այստեղ մենք ո՛չ մի-
այն մեր վաստակը ուտում, խմում, կարգին հագնւում
ենք, այլ մինչեւ անգամ մեզ գործ յանձնողների դէմ
բողոքում ենք, երբ մեզանից բան են ուզում քաշել,
մեր պահանջներից, օրավարձերից զեղջել:

«Միայն ձեր կարօտն է մեզ սանջում, միայն ձեր
տէրն է մեզ յիշեցնում հայրենի օջախը, թէ չէ մարա-
բայական լուծը այնպէս է դառնութեամբ լքցրել սիր-
տերս ու հոգիներս, որ յաւիտեան Շինոցի անունը չէ-
ինք ցանկալ տալ, Շէյխին չի յիշելու համար: Մեր վերա-
դարձին մի՛ սպասէք, մեր վզին ձեր դառնութեան
շղթան անցկացնելու մի՛ տքնիք, ո՛չ ետ կը գանք, որ
ո՛չ էլ թուրքի, քուրդի եւ աղաի երես տեսնենք: Հե-
րիք է, որքան սրտերումս կուտակւած մաղձը, թոյնը
պարտաւորել ենք փսխել ու կրկին կլանել, կուլ տալ
ուել ու համբերել: Աւելի լաւ է օրականի յոյսով մնալ
եւ այս պանդխտութեան մէջ չարչարելիս գլուխ պա-
հել, քան թէ տուն դառնալ եւ աղաի առաջ գլուխ
թէքել եւ մորմոքալ:

«Գիրս մասնաւորի երկար գրել տւինք, մեր վի-
ճակը ձեզ յայտնեցինք, որ էլ ո՛չ մեզ փնտրէք, ո՛չ
էլ մեր վերադարձին սպասէ՛ք: Միայն ձեզանից կը-
լին ու կրկին խնդրում ենք, որ մեզ օրհնէ՛ք, մեր
սրբաբըր մոռանաք, մեզ թողու՞ծիւն տաք:

«Համբուրում ենք ձեզ բոլորիդ: Ձեր որդիքը
Մնացական եւ Մարգարիտ:»

«Յ. Գ. Գէդեւոնն ու Մելքոնը Միխայէլովօ են աշ-
ատում, գալոյններից լուր ստացանք, որ առողջ են,

յաջող եւ ինչ որ կամուրջների վրա են աշխատում:»
Գարդացին ու հառաջեցին հայրերը, արտասուեցին մայրերը եւ սրանց արտասուքը թռչեց իրենց կրծկալները, ողողելով իջաւ գոգնոցները թացցուց: Վարդեւանը տեղ տեղ նամակը մի քանի անգամ կարդաց, մի քանի անգամ զննեց եւ վար դրեց: Մանուկը մոլորած տքում էր եւ խեղդւած ձայնով շրթնուներնների միջից դուրս մղում իւր այրւած սրտից բղխած հառաջանքները: Երբ ընթերցանութիւնը աւարտեց Վարդեւանը, ու վար դրեց նամակը Գարանն ու Մարիամը հեռացան հիւրասենեակի մթուածիւնից տան խորքերը եւ սկսեցին հեկեկալով լալ:

— Շիմի բան չունիմ ասելու, մրմնջած Վարդեւանը, ղոջա՛ղ տղա, հալալ լինի քեզ աղջիկս: Աշխատի՛ր ու ապրեցէ՛ք: Մարաբայութիւնից փախչողը Աստուծուն կը մօտենայ, խելքը գլխին մարդն էլ երթայ ու մարաբա դառնայ: Բայց ի՞նչ եղան այդ անխելքները: Այդ յիմար Մելքոնը չի էլ մտածում, որ ցանքները մօտեցան եւ հայրը մինակէ, միս մինակ: Ես այնքան հողս ինչպէ՛ս կարգի բերեմ մինակ: Յիմարը չի մտածում, որ իւր ամբողջ տարւան վաստակածից իմ արտերս ութ—տասն անգամ աւել կը բերէն, եթէ փորձանքի չենթարկւին:

Լռեցին երկու խնամիները եւ Վարդեւանը սուգւեց իւր ցաւերի մէջ, այնպէս որ իսկոյն մոռացաւ աղջկան: Նրա աչքերի առաջ ներկայացան Գէորգ աղան, Շէյխը, պատատէրները, որդիքը եւ նա թմրած, ինչ անելիքը չէր կարողանում վճուել: Մանուկն էլ նոյնպէս խրւած էր իւր ցաւերի մէջ: Որդուց յաւիտեան բաժանւելու հարցը, բաց արեց նրա աչքի վրա-

այն քողը, որը թոյլ չէր տալիս իսկուժեամբ զննելու
ուր վիճակը:

Խնամքները իրարից շուտով բաժանուցան, արօր-
այ հացի խնդիրը, տիրող սովը, ստամոքսի քաղցից
առաջացած մորմոքը նրանց ստիպեց, առժամանակ
սուսանալ նոյնպէս իրենց սիրելիների կորուստը, որոնց
նախն նամակի առթիւ քիչ փղծկացել ու լացել էին:
Սկոյն նրանք ընկան այս ու այն դատարկ ամաններ,
ըողողեցին պտուկներն ու բղուղները, աւելեցին
մթափների անկիւններն ու արանքները, որպէս զի
որն էլ լքցնեն իրենց անյատակ ստամոքսները,
նչեւ յաջորդ օրւան մի կերպ հասնելու,...

XII

Օր օրի վրա վարեւանը գնում էր Արզուրում եւ
գալիս, բայց ո՛չ միայն փող, այլ մինչեւ անգամ
ամակ էլ չը կար: Որտե՞ղ էին Գեղեւոնն ու Մելքոնը
դեկուժիւն անգամ չունէր վարդեւանը: Յանքսի
երը մօտենում էին, մոլորութիւնը տիրել էր թըշ-
տ. պարտապանին: Շէյխի պարտքի ժամանակա-
քոցին մնացել էր եւ ոչ իսկ վեց ամիս, եթէ ար-
ըրը չը ցանւէին, արդէն պետք էր ձեռք քաշել
մեն բանից էլ: Ղարսից դարձողները ո՛չ մի տեղե-
ւութիւն չէին բերում Գեղեւոնից, իսկ համբերու-
ւոնը համարեայ թէ կտրւել էր:

Այդ բոլորի վրա աւելացաւ եւս զինւորական
քրի (բէդէլէթ ասքէրիէի) խնդիրը. գործակալները

գիւղ էին եկել եւ բռնադատում էին երեք օրւան մէջ հաւաքել յանձնել տուրքը: Քէհա ու գզիր, զաբ-
թիա ու զաբիթ ընկել էին դռնէ դուռ մտրակի
հարւածներով գանակոծում, հայոյում եւ անհամբեր
պահանջում էին անմիջապէս լրացնել գումարը: Այդ
բոլոր նախատինքի հետ դեռ եւս ստիպում էին, որ
իրենց հիւրասիրեն գառներով, հաւերով, կարագով
շաքարով ու մեղրով:

— Անօրէններ, գորում էր զաբթիէն, գարունը
մտաք, դեռ տաս—քսան օր էլ անցաւ, ինչի՞ չէք
շտապում գլխագիններդ վճարել, որ ազատ ապրիք:
Անհաւատներ, ի՞նչի էք տանջում մեզ, ինչի՞ էք ստի-
պում գորգաւ ու պահանջել: Դուք ձեր կեանքերը
փրկելու համար պարտաւոր էք ինքներդ օր առաջ
ամեն գործից առաջ փրկանքներդ պատրաստել եւ
վճարել: Այս ի՞նչ հարկ է, որ խաղ էք անում, ձեր
գլխից ձեռք է՞ք քաշել, ի՞նչ է...

Ամեն մարդ ճար ճուր էր անում, գրաւակաւ
էր գտնում, պարտք անում, որպէս զի ազատել
անօրէնների ճիրաններից, գլուխը փրկէր փրկանքը
պահանջողներից: Ուղիղ է սուլթանները եւրոպացի-
ներին խաբելու համար գլխագնի փրկանքի (ջէզիէ)
անունը փոխել ու *զիւնտրակաւ տուրքի էիւ* վերածել,
բայց նրանց գործակալների համար, հարկը վճարող-
ների համար դարձեալ այդ տուրքը գլխագինն էր:
Դէսից դէնից ոլոր մոլոր գալարւելով գալիս էին շի-
նականները եւ քառասուն կապոցների մէջ հանգու-
սած ոսկիներն ու արծաթները թափում հարկա-
հաւաքների առաջ:

Եկաւ վարդեւանն էլ, բայց ճար չունէր, փո

չունէր, մոլորուել էր ու մնացել: Վրա հասաւ զաբթիան ու մտրակով լեռդին, գլխին ու ազդրներին սկսեց մտրակել ու գորգուալ:

— Անհաւատ, այս երեք օր է, խաբում ես, խաբում ու մինչեւ անգամ չես էլ գալիս աղաին (պաշտօնեային) տեսնելու: Մենք ձեր գերին ենք, որ գանք այստեղ սպասենք, օրեր մթնեցնենք, թէ ի՞նչ է դուք ջէզիէ (փրկանք) պիտի տաք:

Բոլորը դողդղում էին եւ վարդեւանը աչքերը արիւնով լքցած չէր իմանում, թէ ինչպէ՛ս գսպի իւր արդար զայրուածը: Նա բորբոքած, բայց հանդարտ ձայնով ասաց.

— Աղա՛, ի՞նչ իրաւունքով թողնում էք, որ այս զաբթիէն սուլթանի շնորհած օրէնքերի հակառակ բռնութիւններ կատարէ, մարդ մտրակէ, արիւնլայ անէ: Այս ի՞նչ խիղճ է, այս ին՛չ կարգ է, որ սուլթանի պաշտօնականը, նրա հրովարտակաների հակառակ շարժի: Ես, աղա, հիմա գնալու, բողբոքելու եմ վալիին, հեռագիր եմ տալու սադր—ազամին,... ես այս անարգանքը չեմ կարող տանել... Ե՛ս...

— Անհաւատին նայի՛ր, անօրէնին մտիկ տո՛ւր, մեզ օրէնք պիտի սովորեցնէ, ասաց մտրակելով զաբթիէն, սարսափ սփռելով քէհաի, գզիւրի ու գիւղացիների վրա: Անհաւատ հաստակողե՛ր, մինչեւ չը մըտրակեն, մինչեւ որ թոփուզը ձեր գլխին չը տան, պարտքերդ չէք վճարել:

— Աղա՛ խօսք հասկացրէ՛ք այս զաբթիէին, լսեցէ՛ք, ի՞նչ եմ ասում, յետոյ վճիռ տւէ՛ք, ինչ անելու էք արէք:

— Օսմա՛ն, ասաց գործակալը զաբթիէին եւ նշան արաւ, որ դադարի,....:

—Աղա՛, դուք տեղեկութիւն չո՛ւնիք, սրանք, տէրութեան պաշտօնականներին դիմադրելու համար հոգի են տալիս: Խելքերը մտքերը մեզ ընդդիմանալու հետ է, ասաց զաբծիէն եւ ետ քաշեց, սպասելով տիրոջ ակնարկին: Վարդեւանը մօտեցաւ եւ ասաց աղաին.

—Դուք ինձանից ի՞նչ էք պահանջում,

—Քիզանից պահանջում ենք եօթը լիրա եւ քսան ղուրուշ:

—Պատճա՞ռը, ես քանի հոգի ունի՛մ, խնդրու՛մ եմ, կարդացէք ցուցակը:

—Անհաւա՛տ, կարծում ես քեզանից աւել են պահանջում, ինչ որ գրեա՞ծ է տոմարում, այն էլ պիտի տաս: Տասն ու մէկ հոգի էք (նուֆուզ—շնջաւոր) եւ որպէս համբա կորածների եւ աղքատների համար էլ մի նուֆուզի փող աւել պիտի տաք, վաժսուն ղուրուշ, գումարը եօթը հարիւր քսան ղուրուշ:

—Ախար ես երեք շնջաւոր (նուֆուզ) ունիմ, ինչի՞ պիտի տասն ու մէկ հոգու հարկ տամ: Ախա՛ր գութ ունեցի՛ք, խիղճ ունեցի՛ք: Հաւատի—կրօնի կէսը խիղճն է կազմում: Երեք հոգու փոխարէն, ես ինչի՞ պիտի տասն երկու հոգու չե՞զի՞ն տամ: Ես եմ ու իմ երկու որդիքս:

—Այդ մեր գործը չէ, գնա՛ բողոքիր նահանգական արձանագրութեան ատեանում եւ արձանագրութիւնները փոխել տուր: Ահա քու ընտանիքի ցուցակը, Գալօ՛,

—Այդ հայրս է, որ մեռել է տասներկու տարի առաջ. քանի՛ մէկ ես դրա հարկը պիտի վճարեմ, մեռածի համար էլ փրկանք կը վճարե՞ն: Ամեն տարի գնում եմ ու ջնջել տալիս ցուցակից դրա անունը,

իսկ դուք ամեն տարի գալիս ու կրկին պահանջում էք:

—Այնպէս չէ կարելի, անհաւատ, ձայնդ կտրի՛ր, մեր հիմնարկութիւնները մի՛ գցել կասկածանքներիդ տակ: Դու լսի՛ր: Վարդօ՛, Մուքօ, Սաքօ.

—Աղա՛, Վարդօ՛ն ես իմ, բայց Մուքօն ու Սաքօն գնացին ամերիկա եւ այն տեղացի են գրւել, ես ի՞նչ մեղաւոր եմ, որ եղբայրներիս հարկն էլ տամ:

—Այդ մենք չը գիտենք. դու լսի՛ր: Օհան, Արթին, Գեդօն, Մելքոն,

—Աղա ջա՛ն, Օհան ու Արթինը մեռան, հէ՛ խօլերին,

—Ձայնդ կտրի՛ր, անօրէն, խօսք իմացիր: Մանի՛կ, Փիլօ եւ Գիրգոր.

—Աղա ջա՛ն, Ալլահի սիրուն, աղա ջա՛ն, սուլթանի կեանքի արեւշատութեան համար, խնդիրքս սեցէ՛ք, լսեցէ՛ք ու էլի ձեր ասածն արէք: Մանուկ Փիլօ եւ Գիրգոր իմ որդիքս էին, որոնք մեռել են երեք—չորս ամսական ժամանակները, ախար ես

—Մենք չը գիտենք, խօ իմացար, որ մենք տոմարի համաձայն ենք պահանջում քեզանից այդ փողը եւ տէրութեան մատեանի մէջ սուտ չի կարող սպրդիլ:

—Ձեմ ասում սուտ, մեղա, բայց կարող են սխալւել, մեռածներին չը ջնջել, կամ մոռանալ ջնջելու

—Դատարկ խօսքեր պետք չէ, փողերը, թէ չէ ես մարդ կուղարկիմ, հիմա բերել կը տամ եւ աճուրդով կը ծախւեմ քու տանդ եղածն ու չեղածը:

—Ես փող չունիմ եւ երեք մարդուց էլ աւելի չունիմ, որ չորս անգամ աւել հարկ տամ, ինչպէս ուզում էք, արէ՛ք:

—Անհաւատի համարձակութեանը նայի՛ր, զարկ

այդ շանը. ձայնը կտրէ, ասաց գործակալը նշան տալով զաթիէին, որն իսկոյն տեղացուց մտրակի հարւածները:

Բայց զուր, Վարդեւանը փող չունէր, վարկ էլ չէր մնացել, հնարք չը կար, որ կաշին ազատէր հարկահանների ձեռքից: Գիւղում ո՛չ ոք էլ նրան փոխ տալու սիրտ չէր անում, քաղաքացիք բոլորն էլ իմացել էին, որ նրա կալւածները գրաւ էին դրւած Նէյխի մօտ: Հարկահանները պարտաւորւած ծախեցին Վարդեւանին լծկան անասունները, կովերը եւ փողերը, մի բան էլ աւել գանձեցին ու հեռացան: Անասուններից զրկւած, անսերմ, օրական ուտելու հացի կարօտ եւ կարելոր կարասիքներից ու գործիներից բաժանւած մնաց ապուշի նման Վարդեւանը իւր տան մի անկիւնում: Ամօթից դռնից չէր կարողանում դուրս գալ մարդու աչքի երեւիլ:

Բարեսիրտ եւ ցաւակից տէրտէրն ու քէհան երես շուռ տւին Վարդեւանից, քանի որ նրանց իղձը չը կատարւեց, կալւածները չ'անցաւ Մեղրենց ձեռքը: Գուռ դրացի երես էին պահում, որ չը պարտաւորւէին Գարանին, կամ Վարդեւանին բան փոխ տալ: Պահանջատէրներն էլ հարկահաններից աւելի ազահաբար մօտեցան եւ Վարդեւանի տանը մնացած կահ կարասիներով փակեցին իրենց հաշիւները:

Էլ հնար չը գտաւ Վարդեւանը արտերը ցանելու, էլ ոչ ոք սիրտ չարաւ նրան ձեռք բռնելու. ցանքսի ժամանակն հասաւ ու անցաւ եւ նա չը կարողացաւ մի բուռ ցորեն ցանել: Գեղեւոնից ու Մելքոնից խաբար չը կար, իրենք էլ համարեայ մուրացկանուծիւնով էին ապրում: Ամենքը—գիւղացիք միա-

բերան ասում էին.—Շէյխը կու՛լ տւեց Վարդեւանի կալւածները:

Վարդեւան էլ յուզւած ու բորբոքւած կրկնում էր.—Աւելի լաւ է Շէյխն ուտէ, Շէյխը տիրապտէ իմ մլքերը, քան թէ անօրէն, անխիղճ ազգակիցս:

Վերջապէս անտանելի դարձաւ կեանքը Վարդեւանի ու Քարանի համար, նրանք մի գիշեր հաւաքեցին մի քանի կարեւոր իրեր ու ճանապարհ ընկան դէպի Ղարս: Վարդեւանը տաքաւ իրեն հետ եւս իւր հիւսնութեան գործիքները, յուսալով երկուք զաւակների հետ գարունն ու ամառը մի կերպ քսանը հինգ լիրա աշխատել, գալ ու կայքերն ազատել: Բայց պանդխտութեան մէջ վաստակածից, օրական ստացածից քան չէին կարողանում ետ գցել....:

Ասում են Շէյխը հետեւեալ տարին Վարդեւանի տունը յանձնել է Մանուկին, արտերի հետ եւ բերքերը կիսում: Վարդեւանը դեռ յոյս ունի մի կերպ քսանը հինգ լիրա վաստկել հողերը ազատել եւ նախկին խաղաղ եւ անկախ գործը ձեռք բերել.....:

ՎԵՐջ.

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. „ԱԼՄԱՍՏ“	Բարձր Հայոց (Թրքահայերի) կեանքից	գինն է	2 ր.
2. „ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ“	Հայ-կաթոլիկների (Թրքահ.) կեանքից	,,	4 ր.
3. „ՔՈՌ-ԵՂԻԿ“	Շիրակեցիների թուրքահայերի կեանքից	,,	,, 30 կ.
4. „ՇՈՒՇԱՆ“	Ողբերգութիւն թրքահայերի իրական կեանքից	,,	1 ր.
5. „ՍԱՐՐԱՅ“	Ողմերգութիւն թրքահայերի պատմական կեանքից	,,	,, 30 կ.
6. „ՇԻՆՈՅ“	Սագի գիւղացիների (Թրքահայերի) կեանքից	,,	,, 30 կ.

Դիմել թիֆլիսի կենդրոնական Գրավաճառանոցը եւ կովկասի այլ քաղաքների հայ-Գրավաճառներին:
 Գրավաճառները կարող են դիմել նոյնպէս. Въ Нахичеванъ н-Д., въ типографію Бр. Аваковыхъ, որոնց կը լինի սովորական զիջումն:

Mr. S - 1

gr - 0

